

Iwona Zawidzka

Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni

<https://orcid.org/0000-0002-9664-0103>

UCZNIOWIE ŻYDOWSCY W BOCHEŃSKIM GIMNAZJUM (OD KOŃCA XIX WIEKU DO ROKU 1939)

STRESZCZENIE

Artykuł o młodzieży żydowskiej w gimnazjum bocheńskim powstał zarówno w oparciu o literaturę, jak i zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Muzeum w Bochni. Ważnym źródłem do poznania życia szkoły były sprawozdania gimnazjalne, prasa lokalna oraz uczniowska. W tekście znalazły się informacje o wielu uczniach i ich rodzicach, omówione zostały warunki bytowe młodzieży, życie szkolne, kłopoty z dyscypliną, przypadki przerwania nauki, aktywność pozalekcyjna. W osobnym rozdziale przywołane zostały uczennice pochodzenia żydowskiego. Istotnym zagadnieniem poruszonym w artykule są także późniejsze losy niektórych absolwentów szkoły.

SŁOWA KLUCZOWE: BOCHNIA, GIMNAZJUM, SZKOŁA, UCZNIOWIE, ŻYDZI

SUMMARY

JEWISH PUPILS IN THE BOCHNIA GYMNASIUM. (FROM THE END OF THE 19TH CENTURY TO 1939)

The article on Jewish youth in the Bochnia Gymnasium was based both on literature and on the resources of the National Archives in Cracow, the Archives of the Jagiellonian University, and the Bochnia Museum. Important sources for learning about the life of the school were gymnasium reports, the local press, and student newspapers. The text includes information about many students and their parents and discusses the living conditions of young people, school life, discipline problems, dropouts, and extracurricular activities. In a separate chapter, female students of Jewish origin are referred to. The later fate of some of the school's graduates is also an important issue addressed in the article.

KEY WORDS: BOCHNIA, GYMNASIUM, JEWS, PUPILS, SCHOOL

Rozpoczynające w roku 1817 swą działalność edukacyjną gimnazjum w Bochni, było otwarte dla różnych grup mieszkańców miasta oraz bliższej i dalszej okolicy, w tym także dla młodzieży pochodzenia żydowskiego. Stanowiła ona niewielką część wszystkich wychowanków, a najliczniejszą grupę – 7,7% całej społeczności uczniowskiej – tworzyła w roku szkolnym 1918/1919, u progu niepodległości Polski¹. Wcześniej, na przykład w roku 1872, na 112 uczniów tylko trzech było pochodzenia żydowskiego², a na początku lat 30. XX wieku wśród 490 wychowanków 22 było Żydami (ok. 4%)³, o wiele mniej, niż wynosiła średnia dla województwa krakowskiego⁴. Byli to młodzi ludzie, którzy zdecydowali się na pogłębienie edukacji świeckiej, a wielu z nich kontynuowało naukę w szkołach wyższych. Dla ucznia żydowskiego nauka w szkole publicznej wiązała się z trudnością, której przyczyną była konieczność uczęszczania w soboty na zajęcia w szkołach, gdzie większość stanowiła młodzież katolicka⁵. Jak wspominał Zew Fischler⁶, jego brat Henryk, gimnazjalista, starał się ukrywać sobotnie uczestnictwo w lekcjach przed współwyznawcami. Wychodził z domu około szóstej rano, aby nie być widzianym przez żydowskich sąsiadów. Po szkole wracał jakby ze spaceru, a teczkę przynosili mu nieżydowscy koledzy. Jeszcze przed rozpoczęciem gimnazjum bocheńskiego rodzice Henryka byli namawiani, aby syna, bardzo zdolnego ucznia chederu, nie posyłać do tej szkoły, aby nie zszedł z prawej drogi; lepszym rozwiązaniem miało być gimnazjum hebrajskie w Krakowie. Podobne doświadczenie było zapewne udziałem także innych uczniów wyznania mojżeszowego.

Młodzież, określana jako młodzież pochodzenia żydowskiego, nie była jednolita, bowiem różna była samoidentyfikacja żydowskich absolwentów bocheńskiego gimnazjum. Ilustrują to wpisy na studia uniwersyteckie (Uniwersytet Jagielloński): niektórzy z nich swą narodowość utożsamiali z polską, inni – z żydowską. Jako osoby narodowości polskiej (obok języka polskiego jako ojczystego oraz religii mojżeszowej) określiły się m.in. siostry Halina i Maria Müllerówny, córki adwokata Gerschona vel Gustawa,

---

¹ *Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1918/19*, Bochnia 1919, s. 22.

² C. Majorek, W. Marmon, *Gimnazjum bocheńskie w okresie niewoli narodowej* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement 170 lat gimnazjum w Bochni*, red. Z. Ruta, Bochnia 1988, s. 19.

³ *Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1930/31*, Bochnia 1931, s. 33.

⁴ Dla woj. krakowskiego w roku szkolnym 1930/31 było to 14%, za: K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005, s. 215.

⁵ A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1868–1919*, Warszawa 1994, s. 261.

⁶ Z. Fischler, *Im Schatten der Eiskälte und der Trauer*, Tel-Aviv 2000, s. 14.

*Budynek gimnazjum, 1914 r., pocztówka, nakład Ozjasz Pomeranz.
Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni, nr inv. MB-H/5257*

który w swoich czasach studenckich identyfikował się podobnie. Takiego samego wyboru dokonali, np. Abraham Sthiel, Kalman Schlosser, Anna Maria Fränkel, Ignacy Zuckerman, Ferdynand Leopold Kronik, czy Zygmunt Lamensdorf. Osoby przypisujące sobie narodowość żydowską, za język ojczysty uważały język hebrajski (np. Saul Landfish, Felicja Schwimmer⁷)

---

⁷ Co ciekawe, w roku akademickim 1925/1926, jako język ojczysty wybrała polski (Archiwum UJ, sygn. S II 333b, Filozof. 1925/6).

lub język polski (np. Cecylia Blum⁸, Marjem Enger, czy Estera Schechter⁹). Natomiast tym, co łączyło obie grupy, jak pokazują to wpisy na kolejne semestry studiów uniwersyteckich, była religia mojżeszowa.

Artykuł przedstawia tylko pewną grupę gimnazjalistów pochodzenia żydowskiego. Wybór konkretnych osób podyktowany został przede wszystkim dostępnością i charakterem zebranego materiału źródłowego. Ukazanie miejscowej młodzieży żydowskiej o edukacyjnych ambicjach, daje pośrednio także pewien obraz środowiska bocheńskich Żydów.

Prezentację osób ułożono według zagadnień opisujących ucznia, jego rodzinę, życie szkolne, dokonania w życiu dorosłym, a także wydarzenia zewnętrznym, o charakterze historycznym.

ZAJĘCIA RODZICÓW

Uczniowie żydowscy wywodzili się z różnych środowisk. Byli dziećmi miejscowej inteligencji, kupców, przemysłowców, a także rzemieślników, robotników i rolników. Synem rolnika z Książnic Izaaka Mojżesza i Ryfki ze Sternlichtów był urodzony w 1894 roku lekarz Jehoszua vel Zygmunt Lamensdorf. Z kolei z rodziny robotnika Lesera Gottlieba pochodził zdolny, lecz niezbyt pilny Samuel¹⁰, który naukę w gimnazjum rozpoczął w roku szkolnym 1926/1927. Ojciec braci Silberringów, Dawida¹¹ oraz Ludwika¹², Samuel¹³, był drukarzem. W 1921 roku otrzymał zgodę na prowadzenie drukarni przy ul. Kazimierza Wielkiego, w kamienicy zwanej „Brandtówką”. Najpierw pełnił tam obowiązki zastępcy właściciela, Hirscha Leiba Brandsdorfera, a rok później otrzymał koncesję z pełnym uprawnieniem; prowadził także biuro ogłoszeń i rozwieszania plakatów¹⁴. W latach 30. XX wieku był członkiem bocheńskiej rady miasta. Ojciec Julii Rosenberg,

⁸ Archiwum UJ, sygn. S II 353, Karty wpisowe 1928/9. Urodzona w 1908 r. w Bochni, córka Wolfa (kupiec), zam. ul. Floris 412; prywatystka; matura 1925/26, absolwentka Wydziału Filozoficznego UJ.

⁹ Archiwum UJ, sygn. S II 359, Karty wpisowe 1925/6; I. Zawidzka, *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Bochni*, Bochnia 2018, s. 65.

¹⁰ Urodzony 14.03.1916 r. w Bochni.

¹¹ Dawid Silberring (lub Silbering), ur. 1921 r. w Bochni, matura 1938/1939, liceum o profilu mat.-fiz.

¹² Ludwik Silberring (lub Silbering), ur. 1925 r. w Bochni, początek szkoły 1937/1938.

¹³ Samuel Silberring (lub Silbering), ur. 1886 r. w Mogilanach pod Krakowem, za: J. Flaszka, *Drukarnstwo i edytorstwo bocheńskie do roku 1945*, Bochnia 1985, s. 49.

¹⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie. Oddział w Bochni (dalej: ANBoch.), sygn. 30/1/17/693, Rejestr przemysłowców w Bochni, ANBoch. sygn. 30/1/17/694, Spis przemysłowców miasta Bochni.

Filip (Efraim Fiszel)¹⁵, pracował jako urzędnik sądowy; zmarł mając 45 lat, w lipcu 1911 roku. Leib Monderer oraz jego żona Chawe z Krumholzów, rodzice Chaima, który urodził się w 1879 roku, a szkołę ukończył 20 lat później, byli właścicielami dóbr w Nieszkowicach Małych. Chaim, zanim w roku szkolnym 1895/1896 trafił do gimnazjum bocheńskiego, uczył się w Tarnowie i w Jaśle.

Wśród żydowskich uczniów były dzieci osób pełniących ważne funkcje w gminie żydowskiej. Leon Kapelner¹⁶, ojciec Szymona, prowadził metryki izraelskie. Z kolei ojciec Marjem Enger, Rubin¹⁷, był kupcem, a jednocześnie sprawował funkcję członka stowarzyszenia Chewra Kadisza, które organizowało pochówki zmarłych Żydów. Ojcem rówieśnicy Marjem, urodzonej w 1903 roku Miny, był Aleksander (Sender) Blumenfrucht, na co dzień handlujący różnymi towarami, w tym farbami. W czasie, gdy w latach 30. XX wieku powstawała nowa synagoga przy ulicy Trudnej, piastował funkcję prezesa gminy żydowskiej. Działał także jako skarbnik w Towarzystwie Modlitwy i Dobroczynności „Chaduszim”. Życie stracił podczas jednej z akcji likwidacyjnych bocheńskiego getta – został zastrzelony przez SS-manów na ulicy Kowalskiej¹⁸. Minka ukończyła gimnazjum jako prywatystka (wolna słuchaczka), zdając w 1923 roku maturę „z postępowaniem celującym”. Po studiach na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, pracowała jako nauczycielka. Administratorem bóżnicy „Chaduszim” w początkach XX wieku był ojciec Abrahama Holländera, Aron, kupiec, handlujący w swoim sklepie na Rynku Głównym m.in. herbatą, kawą, cukrem, świecami i winem. Izidor (Izrael) Schneider¹⁹, mieszkaniec domu przy ulicy Kościuszki, ojciec gimnazjalisty Jakuba Dawida²⁰, był przemysłowcem i kupcem. Gdy w 1932 roku gmina izraelska rozpoczęła wznoszenie domu modlitwy przy ulicy Trudnej, także on, podobnie jak Sender Blumenfrucht,

---

¹⁵ ANBoch., sygn. 30/228/18, Księga zgonów Izraelskiego Okręgu Metrykalnego w Bochni (T. III Sterbe-matrik, Bochnia), 1900–1911; Filip Rosenberg, pochowany na cmentarzu żydowskim w Bochni.

¹⁶ I. Zawidzka, *Przewodnik po cmentarzu...*, s. 96. Leon Kapelner (Kapellner) zm. 1924 r.

¹⁷ Tamże, s. 90–91. Rubin Enger ur. 1872 r. w Oświęcimiu, zm. 1941 r. w Bochni.

¹⁸ Muzeum im. prof. Stanisława Fishera w Bochni (dalej: MB), sygn. MB-H/5359, S. Fischer, *Żydzi podczas okupacji*, s. 15, relacja Szymona Kemplera.

¹⁹ Żona: Rifka z Mendler (Rafael kupiec i Chawa Mindla z Perlberg w Bochni). Syn Eliasza i Rozy z Apfelbaumów.

²⁰ Jakub Dawid Schneider, ur. 05.07.1907 r. w Bochni, matura w 1925 r., początek studiów na Wydziale Prawa UJ w roku akademickim 1925/26. *Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1925/26*, Bochnia 1926, s. 24; M. Kulczykowski, *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Kraków 2004, s. 658.

był jedną z kilku osób tworzących komitet budowy synagogi. Członkiem tego komitetu był również Wolf Einhorn, ojciec Beniamina²¹, absolwenta gimnazjum, który w roku akademickim 1931/1932 rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim UJ. Swoje dzieci, Halinę i Saula, posłał do miejscowego gimnazjum Mojżesz Landfisch²², nauczyciel religii mojżeszowej m.in. w tej właśnie szkole.

ZAAANGAŻOWANIE RODZICÓW W DZIAŁANIA DOBROCZYNNNE

Niektórzy rodzice gimnazjalistów angażowali się w działalność charytatywną, wspierającą nie tylko biednych członków gminy żydowskiej, lecz także społeczność szkolną. Przemysłowiec Osiasz Schlosser²³, ojciec Kalmana recte Klemensa²⁴, jako dyrektor Zakładu Kredytowego łożył pieniądze „na ratowanie zdrowia trzech ubogich, ale niezwykle uzdolnionych i pilnych uczniów”²⁵ bocheńskiego gimnazjum. Natomiast kupiec, właściciel realności i przemysłowiec w jednej osobie, Psachie Schanzer (1848–1917), ojciec Tobiasza²⁶, w 1893 roku był jednym z tych, którzy dawali „materiałne i moralne podwaliny” pod budowę bursy gimnazjalnej, przekazując na ten cel 100 zł reńskich²⁷. Nie było to działanie jednorazowe – jego nazwisko pojawia się także później wśród protektorów bursy²⁸, a towarzyszyli mu inni miejscowi Żydzi, jak Josef Fränkel²⁹, Gustaw Müller, Izidor Horowitz

²¹ Benjamin Einhorn, ur. 1911 r. w Metz (Francja), w roku szkolnym 1925/1926 był uczniem IVa; ojcem Wolf, kupiec, zam. ul. Leonarda 1418; w roku akademickim 1931/1932 początek studiów na Wydziale Lekarskim UJ.

²² I. Zawidzka, *Pan od religii*, „Kronika Bocheńska”, 2012, nr 11, s. 35–36.

²³ Osiasz Schlosser (1865–1934), pochodził ze Stryja. I. Zawidzka, *Przewodnik po cmentarzu...*, s. 81.

²⁴ Kazimierz Klemens Schlosser rozpoczął gimnazjum w roku 1903 (Ia), a w roku akademickim 1911/1912 Wydział Lekarski UJ; w 1912/1913 rozpoczął na Akademii Handlowej jednoroczny kurs dla abiturientów. Od 1912 r. student prawa na UJ; absolutorium 19.01.1920, doktor praw od 20.03.1922 r. W latach 1914/15 i 1916/17 studiował na uniwersytecie wiedeńskim. Od 14.06.1915 r. służył w armii austro-węgierskiej, za: U. Perkowska, *Corpus Academicorum Facultatis Philosophiae Universitatis Jagellonicae 1850–1945*, Kraków 2007, s. 102–103.

²⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1909*, Kraków b.r., s. 114.

²⁶ Adwokat w Bochni (ANBoch., sygn. 30/1/17/694, Spis przemysłowców miasta Bochni); ANBoch., sygn. 30/228/1; Tobiasz Schanzer, ur. 1884 r. w Bochni, ojciec Paschje Schanzer; matura w 1902 r.; listopad 1906 r. – absolutorium z prawa, doktor praw od maja 1908 r.

²⁷ A. Weiss, *Kronika Towarzystwa Bursy Gimnazjalnej imienia Adama Mickiewicza w Bochni od założenia w dniu 11 sierpnia 1893 do dnia 26 września 1905 r.*, b.m., b.r., s. 5.

²⁸ *Sprawozdanie Roczne Towarzystwa Bursy Gimnazjalnej im. A. Mickiewicza w Bochni za rok administracyjny od 1-go września 1907 r. do 31-go sierpnia 1908 r.*, Bochnia 1908, s. 7.

²⁹ Józef Fränkel, lekarz, ur. 1866 r. w Tarnowie; żona Augusta Schöngut, ur. 1870 r. w Bochni.

czy Aron Holländer³⁰. Fakt ten jest tym bardziej ciekawy, że nazwiska żydowskie trudno znaleźć wśród uczniów korzystających z bursy. Warto natomiast dodać, że syn Psachiego Schanzer, wspomniany już Tobiasz, kontynuował działalność charytatywną ojca jako prezes Stowarzyszenia Opieki nad Sierotami i Dziećmi w Bochni (sekcja „Centosu”), zajmującego się osieroconymi i biednymi dziećmi żydowskimi; życie zakończył w czasie II wojny światowej – „został zastrzelony na skutek działań wojennych”³¹.

Zaangażowanie w działalność charytatywną wykazywała Augusta Fränkel, matka Anny Marii, żona miejscowego lekarza, organizując zbiórki pieniędzy na biedne dzieci. Dobroczynnie angażowała się również matka Melity Kronik, uczennicy, która rozpoczęła naukę w gimnazjum w 1934 roku. Ojciec Melity, dr Fryderyk Leopold Kronik, sam absolwent bocheńskiego gimnazjum oraz prawa na UJ³², był adwokatem, a także prezesem Stowarzyszenia „Gemiluth Chasadim”. Kronikowie posiadali parcelę przy ulicy Sienkiewicza, sąsiadującą z placem przeznaczonym pod budowę sierocińca żydowskiego³³, a korespondencję kierowaną na adres ochronki przyjmowała matka Melity; wskazuje to na jej zaangażowanie w działalność sierocińca.

MIESZKANIE

Gimnazjaliści pochodzący spoza Bochni wynajmowali stancje, a każdy uczeń miał miejscowego opiekuna lub „nadzorcę”. Tak było również w przypadku uczniów pochodzenia żydowskiego. Opiekunem prywatystki Feigli Feig³⁴ z Nowego Wiśnicza, późniejszej studentki UJ na Wydziale Filozoficznym, która do gimnazjum chodziła w latach 20. XX wieku, był Dawid Lichtblau, kupiec z ulicy Wołowej³⁵. „Nadzorcą” pochodzących z Niegowici braci Abrahama³⁶ i Chaima Elsnerów³⁷ w pierw była wynajmująca im mieszkanie wdowa Sale Silberspitz z ulicy Niecałej (nr 582), a później

³⁰ *Sprawozdanie Roczne Towarzystwa Bursy Gimnazjalnej im. A. Mickiewicza w Bochni*, Bochnia 1908 i 1910, Bochnia 1910, s. 13.

³¹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, sygn. 211/236, Żydowska Samopomoc Społeczna, dokument z dnia 10 IX 1940 r.

³² Od kwietnia 1920 r., za: U. Perkowska, dz. cyt., Kraków 2007, s. 163.

³³ ANBoch., sygn. 30/1/2693. Budowa prawdopodobnie nie doszła do skutku.

³⁴ Urodzona 25.08.1909 r. w Wiśniczu Nowym, matura w roku szkolnym 1928/1929; prywatystka. Ojciec Feiweł Feig, szynkarz w Nowym Wiśniczu. W roku akademickim 1929/1930 rozpoczęła studia na Wydziale Filozoficznym UJ, a od 1930/1931 studiowała farmację na tej samej uczelni.

³⁵ Dzisiejsza ul. Wojska Polskiego.

³⁶ Urodzony 19.03.1908 r. w Niegowici, ojciec Mojżesz (Maurycy), propinator i przemysłowiec, matka Rachel Kalfas; matura 1927, studia rozpoczęte w roku akademickim 1928/1929 na Wydziale Prawa UJ.

³⁷ Urodzony 24.08.1911 r. w Niegowici, brat Abrahama; matura 1930 r.

kupiec Samuel Błoński. Józefa Maibrucha³⁸ ze Słomki nadzorował Eliasch Gottlieb, szklarz z Różanej; po jakimś czasie zastąpił go Mendel Gottlieb, kupiec mieszkający przy ulicy Białej 190³⁹. Zdarzało się również i tak, że uczeń pochodzący z okolic miasta decydował się mieszkać w domu rodzinnym i pokonywać drogę do szkoły każdego dnia. Syn wiśnickiego adwokata, Artur Färber (Ferber), gimnazjalista w latach 30. XX wieku, najpierw mieszkał przy Wiśnickiej, w domu szkolnego kolegi Teodora Wilhelma Lichtiga, a później zdecydował się na codzienne dojazdy z Wiśnicza.

OPŁATY SZKOLNE

Niezamożnym uczniom żydowskim, podobnie jak ich chrześcijańskim kolegom, przysługiwały pewne przywileje. Jednym z nich było zwolnienie z opłaty szkolnej⁴⁰. Skorzystał z tego na przykład Izydor (Izrael? ur. 1906) Feniger, który w roku szkolnym 1917/1918 był uczniem klasy pierwszej. Wprawdzie jego ojciec Samuel był kupcem, jednak ze względu na trójkę dzieci w rodzinie, w listopadzie 1917 roku zapadła jednogłośnie decyzja o całkowitym uwolnieniu Izydora z opłat. Zaważyło na tym dobre zachowanie ucznia oraz jego zaangażowany stosunek do nauki. Podobnie postąpiono wobec mającej kilkoro rodzeństwa Chaji Flaumenhaft⁴¹, córki handlarza Jakuba. Chaja, podobnie jak Izydor, wykazała się dobrym zachowaniem i „uzdolnieniem”. W tym samym czasie, w 1917 roku, z przywileju „uwolnienia od opłaty szkolnej” skorzystali także inni uczniowie żydowscy, jak pochodzący z wielodzietnej rodziny Abraham Holländer, brat czwórki rodzeństwa oraz Dawid Neiger, którego ojciec w tym czasie przebywał w wojsku. Z opłat szkolnych został zwolniony Mojżesz Jakober⁴², syn Arona, dostawcy materiałów drzewnych do salin⁴³ (rok 1919). Na utrzymaniu Arona Jakobera były cztery osoby, a rodzina nie posiadała żadnego innego majątku oprócz parterowego domu.

³⁸ Urodzony 7.03.1911 r., w Słomce; matura 1932 r.

³⁹ Prawdopodobnie synem Mendla Gottlieba był Salomon Zygmunt Gottlieb, który studiował sztuki piękne w Monachium i prowadził zakład fotograficzny „Zorza” w Krakowie przy ul. Świętego Krzyża.

⁴⁰ ANBoch., sygn. 30/39/15, Protokoły z konferencji nauczycieli, s. 1092–1102 oraz ANBoch., sygn. 30/39/15, Protokoły z konferencji nauczycieli 1919–1933, s. 1256–1824.

⁴¹ Urodzona 20.09.1900 r. w Bieśniku, prywatystka; matura 1919 („dojrzała z odznaczeniem”), przyjęta do kl. VI gimnazjum w Bochni w roku szkolnym 1916/1917, na podstawie egzaminu wstępnego. Studia rozpoczęte w roku akademickim 1919/1920 na Wydziale Filozoficznym UJ.

⁴² Urodzony 25.05.1909 r. w Nowym Wiśniczu, matura 1927 r.

⁴³ ANBoch., sygn. 30/1/17/694, Spis przemysłowców miasta Bochni.

KŁOPOTY Z DYSCYPLINĄ

Wydaje się, że przynależność religijna nie wpływała na stopień zdyscyplinowania uczniów. Kłopoty wychowawcze sprawiała młodzież z różnych grup wyznaniowych, również wyznawcy judaizmu. Jak zanotowano w dokumentach szkolnych, Berl Kapelner⁴⁴, otrzymawszy „złą notę”, kłócił się z nauczycielem, kręcił się w ławce podczas modlitwy, a „upomniany impertynencko jak zwykle się tłumaczył”⁴⁵. Trudno się zatem dziwić, że jego ojciec Leon był niejednokrotnie wzywany do szkoły. Z kolei Kalman recte Klemens Jassem⁴⁶, szwagier nauczyciela religii mojżeszowej Mojżesza Landfischka, przez kilka dni był nieobecny w szkole, tłumacząc absencję szkarlatyną. Gdy okazało się, że choroba ta wystąpiła nie u niego, lecz w rodzinie jego siostry, która zamieszkała u rodziców i brata ze zdrowym dzieckiem, aby nie zaraziło się od chorego, został ukarany. Podczas konferencji nauczyciele uznali nieobecność Kalmana za bezpodstawną i w związku z tym obniżono mu ocenę ze sprawowania z „dobrej” na „odpowiednią”⁴⁷. Baruch Nebenzahl⁴⁸, uczeń klasy siódmej (1904/1905) trafił na 8 godzin do „karceru” (aresztu szkolnego), za granie w bilard w cukierni i nieposłuszeństwo względem nauczyciela. Podobne „przestępstwo” popełnił Artek (Artur) recte Abusch Monderer⁴⁹, późniejszy prawnik po studiach na UJ, którego również ukarano ośmiogodzinnym pobytem w areszcie. Jego młodszemu bratu Leonowi⁵⁰, groziło wydalenie z gimnazjum za palenie papierosów na terenie szkoły, pomimo surowych zakazów. Taki czyn karano 16-godzinnym pobytem w karcerze, jednak część grona pedagogicznego, biorąc pod uwagę butę i przechwałki Leona, chciała wyrzucić go ze szkoły. I choć za wykluczeniem było 20 pedagogów, a za karcerem tylko 5, Leon w szkole

⁴⁴ ANBoch., sygn. 30/39/51, Katalog okresowy, 1904/1905, kl. VIIIb. Urodzony 1885 r. w Bochni, ojciec Leon; matura 1905 r. Studia medyczne na UJ w latach 1905–1909.

⁴⁵ ANBoch., sygn. 30/39/50, Katalog okresowy, 1903/1904, kl. VIIb (wypowiadał pretensje do gospodarza klasy).

⁴⁶ Urodzony 7.08.1895 r. w Bochni, ojciec Wolf, urzędnik prywatny, zam. ul. Gazaris; matura 1914 r. („dojrzały jednogłośnię”). W roku akademickim 1916/1917 rozpoczął studia prawnicze na UJ, doktorat z prawa 19.12.1925 r.

⁴⁷ ANBoch, sygn. 30/39/15, Sprawozdania itp., protokoły z konferencji nauczycieli, 1914–1918: Rok szkolny 1913/1914, 9.02.1914 r.

⁴⁸ Urodzony 23.09.1886 r. w Bochni, rodzice: Feiweł Nebenzahl (szynkarz) i Beile Herz (właścicielka realności); matura 1906 r.

⁴⁹ Artek (Artur) recte Abusch Monderer, ur. 7.09.1887 r. w Jasieniu. W kl. VIII, 17.01.1905 r. Matura 1905 r., studia na UJ w latach 1905/1906 – 1909/1910, Wydział Prawa, absolutorium 06.1910 r., doktor praw – 31.07.1912 r.

⁵⁰ Urodzony 15.09.1893 r. w Bochni, rodzice: Ignatz Monderer (przedsiębiorca) i Salomea Reutschner; matura w lutym 1912 r. Studia na Wydziale Prawa UJ, absolutorium we wrześniu 1922 r., doktor praw – 20.01.1926 r.

pozostał; maturę zdał w 1912 roku. Uczeń klasy czwartej Berl Reiner został w roku szkolnym 1908/09 wykluczony „ze szkół części kraju” za wybitcie szyby nauczycielowi. Na skali „przestępstw” szkolnych jego przewinienie nie zostało uznane za najgorsze. Uniknął bardziej dotkliwych kar, jakie mogły być zastosowane w placówkach nauczania w Galicji za czyny naganne: wykluczenie ze szkół galicyjskich lub wykluczenie ze szkół całej monarchii⁵¹.

Z kolei ofiarą szykan, a nawet napaści rówieśników był Benzion Pomeranz⁵², syn c.k. głównego trafikanta, dyrektora kierującego i kasjera Banku dla Handlu i Przemysłu w Bochni. Był młodzieńcem o łagodnym charakterze, co zostało wykorzystane przez kolegów szkolnych w listopadzie 1913.

ODEJŚCIE ZE SZKOŁY

Nie wszyscy uczniowie, którzy rozpoczęli bocheńskie gimnazjum stawali się jego absolwentami. Przyczyny mogły być różne: zmiana szkoły, zmiana wizji własnej przyszłości lub, najbardziej dramatyczna, śmierć ucznia. Ciekawą decyzję podjął Uscher Weinfeld⁵³. W latach 1931/1932 rozpoczął naukę w gimnazjum jako prywatysta, jednak już w następnym roku porzucił gimnazjum, bowiem rozpoczął studia w Jeszowie Mędrców Lublina. Była to ciesząca się dobrą renomą uczelnia talmudyczna, założona przez Meiera Szapirę. Uscher jeshiwy nie ukończył, a wróciwszy do Bochni zamierzał zdawać eksternistycznie maturę w rozpoczętym kilka lat wcześniej gimnazjum.

Na zmianę szkoły zdecydowali się członkowie rodziny Müllerów – ojciec i jego dwie córki. Urodzony w Wieliczce Gustaw (Gedalie) Müller⁵⁴ rozpoczął naukę w gimnazjum w Bochni, a po jakimś czasie kontynuował ją w gimnazjum tarnowskim, gdzie podszedł do matury w roku 1884. Po niepowodzeniu podjął kolejną próbę i w marcu 1885 roku zdał egzamin dojrzałości w Gimnazjum im. Króla Jana III Sobieskiego w Krakowie. Jeszcze przed złożeniem egzaminu rozpoczął studia prawnicze (w roku akademickim 1884/1885), uzyskując absolutorium w czerwcu 1889, a tytuł doktora praw w grudniu 1892 roku. Po studiach wrócił do Bochni, gdzie był adwokatem oraz członkiem rady miasta; zmarł w Bochni w 1937 roku, a miejscem

⁵¹ Lżejsze kary to: wykluczenie z jednego zakładu lub ze szkół miejscowych.

⁵² Urodzony 12.12.1899 r. w Brzesku. W latach 1910–1917 był uczniem gimnazjów w Bochni, Brzesku i Wiedniu. W Bochni zdał maturę w lutym 1918 r.: „na podstawie rozporządzenia J.E. Ministra W. i O. z 17.09.1915 l. 26857 dojrzały jednogłośnie, zwolniony przez komisję egzaminacyjną z wszystkich egzaminów” (ANBoch., sygn. 30/39/159, Protokół główny egzaminów dojrzałości 1913–1920, s. 612–613).

⁵³ Urodzony 16.12.1920 r. w Bochni.

⁵⁴ Urodzony 29.03.1866 r. w Wieliczce (pow. bocheński), ojciec Herman – przedsiębiorca spedytorski, przemysłowiec, zamieszkały w Bochni.

jego wiecznego spoczynku stał się cmentarz żydowski przy ul. Miodowej w Krakowie⁵⁵. Jego córka, Halina Müller⁵⁶, będąc w klasie czwartej (1924/1925), przeniosła się do Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie i ukończyła je na tyle dobrze, że w roku akademickim 1930/31 rozpoczęła, za przykładem ojca, studia na Wydziale Prawa i Administracji. Z kolei jej siostra Maria Kazimiera Müller⁵⁷, po niepowodzeniach w gimnazjum bocheńskim, pomyślnie ukończyła naukę w Gimnazjum w Jaśle i rozpoczęła w 1923 roku studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Leib Wasserlauf⁵⁸, syn Izaka Wasserlaufa, kupca i pracownika cegielni Leona Forschera, po dwuletniej nauce w gimnazjum, w 1925 roku „w myśl obowiązujących przepisów” stracił „prawo uczęszczania do tutejszego zakładu”, bo z kilku przedmiotów, takich jak polski, historia, przyrodznawstwo, fizyka, matematyka i prace ręczne, otrzymał ocenę niedostateczną, a tylko z czterech (religia, rysunki, śpiew, gimnastyka) – dostateczną.

Z kolei Anna Maria Fränkel⁵⁹, córka i wnuczka miejscowych lekarzy, po zaliczeniu z postępek chlubnym pierwszej klasy w gimnazjum bocheńskim, przeniosła się w 1910 roku do Gimnazjum Żeńskiego w Krakowie. W październiku 1925 roku uzyskała doktorat z medycyny. Co najmniej od 1930 roku pracowała jako lekarz w Bochni⁶⁰. Pomimo, że jeszcze przed okupacją wystąpiła z gminy wyznaniowej żydowskiej i została członkiem wspólnoty ewangelickiej, razem z matką zamieszkała w bocheńskim getcie przy ul. Trudnej 17. Zmarła w 1982 roku i pochowana została na Cmentarzu Komunalnym przy ul. Orackiej, w grobowcu rodzinnym swego męża Tadeusza Rachwała⁶¹.

Zdarzały się przypadki, gdy uczniowie gorzej radzący sobie w szkole, rezygnowali z nauki i wybierali inną przyszłość. Jeremiasz Austerweil⁶², syn restauratora Izaaka, opuścił szkołę po pięciu latach nauki i stał się

⁵⁵ ANBoch., sygn. 30/1/24/611, Informacja burmistrza Bochni, Bochnia 11.12.1937 r.

⁵⁶ Urodzona 11.07.1911 r. w Bochni, córka Gustawa Müllera, adwokata krajowego i Felicji. Początek gimnazjum w 1921 r., prywatystka. Żona Wiesława Duskiego, zm. 1997 r. w Krakowie, za <https://www.geni.com/people/Halina-Duska/6000000030800277217> (dostęp 31.01.2021).

⁵⁷ Urodzona 16.12.1903 r. w Bochni, siostra Haliny; w gimnazjum – kl. IIa w roku szkolnym 1916/1917. Zm. 10.11.1993 r. w Krakowie, za <https://www.geni.com/people/Halina-Duska/6000000030800277217>, (dostęp 31.01.2021).

⁵⁸ Urodzony w maju 1913 r. w Bochni.

⁵⁹ Urodzona 1899 r. w Bochni; w klasie I gimnazjalnej w roku szkolnym 1909/1910 (Ib), prywatystka; na Wydziale Lekarskim od 1917 r.

⁶⁰ *Księga adresowa Polski*, Warszawa 1930, hasło: Bochnia, s. 332.

⁶¹ Tadeusz Antoni Rachwał, ur. 16.06.1900 r. w Skawinie, matura w gimnazjum bocheńskim w 1918 r.

⁶² Opuścił szkołę 30.09.1933 r., będąc w klasie Va.

kontynuatorem biznesu ojca. W czasie okupacji jego restauracja, zlokalizowana przy ulicy Polnej 1⁶³, prowadzona wraz z Karlem Sybirskim i Hermanem Lewingerem, była jedną z pięciu gospód w getcie. Natomiast przed wojną Jeremiasz Austerweil prowadził Hotel Polski przy ul. Poniatowskiego 68, tuż koło dworca kolejowego. Gdy właścicielem hotelu był jeszcze jego ojciec, miejsce to nie cieszyło się, niestety, zbyt dobrą opinią (ginęły rzeczy, również z pokoi gości, zdarzały się bójkę)⁶⁴.

Wilhelm Rosshändler⁶⁵, syn wiśnickiego nauczyciela Salomona, przerwał naukę w 1920 roku, zaraz po trzeciej klasie. Zajął się kupiectwem – do czasów okupacji prowadził przy ulicy Kazimierza Wielkiego sklep z artykułami aptecznymi, kosmetycznymi, gumowymi, gospodarczymi, a także fotograficznymi, „we wielkim wyborze”. Zorganizował w sklepie małą ciemnię, ponieważ sprzedawał papier fotograficzny na sztuki – żadaną ilość arkuszy przekładał do własnych opakowań. Był bardzo uprzejmy, życzliwie przypominał młodym klientom, aby nie rozwijali w drodze do domu zakupionego materiału fotograficznego⁶⁶.

Trudnym czasem dla wszystkich była I wojna światowa. Niektórzy z uczniów zostali wtedy powołani do wojska, więc do egzaminu dojrzałości podeszli po dłuższej przerwie. Zatem w latach 1917 i 1918 do matury przystąpili również uczniowie z takim właśnie, wojskowym doświadczeniem: „[...] celem zdawania matury wojennej uczęszczali po 4 tygodnie do kl. VIII byli uczniowie tutaj. Gimnazjum, służący obecnie w legionach lub c. i k. armii”. Wśród nich byli: Adolf Katz, wspomniany już Benzion Pomeranz i Władysław Rosner. Adolf Katz⁶⁷, zanim został powołany do c. k. armii, był uczniem gimnazjum w Tarnopolu i Wiedniu. W Bochni przyjęty został do kl. VIII gimnazjum. Podczas matury, która miała miejsce w lutym 1918 roku, okazał się „dojrzały z odznaczeniem”, więc został „zwolniony przez komisję egzaminacyjną z wszystkich egzaminów”. Podobnie oceniono Benziona Pomeranza, ucznia gimnazjum w Bochni, Brzesku i Wiedniu. Zdawał maturę w tym samym terminie co Adolf Katz i także on okazał się „dojrzały jedno-głośnie, zwolniony przez komisję egzaminacyjną z wszystkich egzaminów”. Natomiast Władysław Rosner⁶⁸, służący w c.k. armii, przystąpił do matury w 1917 roku. Nie został jednak dopuszczony do egzaminu, ponieważ nie

⁶³ Róg dzisiejszej ulicy Brzeskiej i Poniatowskiego.

⁶⁴ „Tygodnik Bocheński”, 1913, nr 12 (14 IX), s. 2; nr 13 (21 IX).

⁶⁵ Urodzony 1904 r., gimnazjum rozpoczął w roku szkolnym 1917/1918, w szkole obecny do 1919/1920 (IIIc). Reklama „ceny na Gwiazdkę niższe!”, w: „Echo”, 1934, listopad, s. 3. W getcie mieszkał przy ul. Solna Góra 17.

⁶⁶ I. Zawidzka, *Miejsca znaczone krwią*, „Kronika Bocheńska”, 2010, nr 9, s. 36–37.

⁶⁷ Urodzony 19.08.1899 r. w Tarnopolu.

⁶⁸ Urodzony 21.09.1899 r. w Krakowie.

Nekrolog zamieszczony po śmierci Teodora Wilhelma Lichtiga. „Echo” 1935, wrzesień

pojawił się w szkole na niezbędne przedmaturalne cztery tygodnie przygotowań, choć otrzymał na ten cel urlop. Okazał się „niedojrzały” i został „relegowany na rok”.

Najbardziej dramatyczną przyczyną przerwania nauki był zgon ucznia. Saul vel Zygmunt Nebenzahl⁶⁹ z klasy piątej po krótkiej chorobie „został zabrany w kwiecie wieku do grobu”⁷⁰; miał 14 lat. Jego śmierć (1.10.1906) została odnotowana w sprawozdaniu gimnazjalnym za rok 1906/1907⁷¹.

⁶⁹ Urodzony 20.02.1892 r., syn Arona (kupiec). Wpis w dokumentach szkolnych „umarł 1.10.1906”.

⁷⁰ Fragment epitafium nagrobnego.

⁷¹ „Rok szkolny 1906/1907 zaznaczył się bolesną stratą kilku uczniów, m.in. Zygmunt Nebenzahl z kl. V, zmarł [...] po krótkiej chorobie”.

Rodzice Zygmunta, zajmujący się kupiectwem Aron⁷² i Amelia, oplakiwali syna, a swój ból wyrazili w nagrobnym epitafium: „Przerwany spokój rodziców. Nieszczęście przeszło serca i zapłaczą w duszy gorzko, z powodu wielkiej niedoli [...]”⁷³.

Teodor Wilhelm Lichtig⁷⁴ stracił życie na skutek wypadku rowerowego; zmarł w szpitalu powszechnym, we wrześniu 1935 roku, mając niespełna siedemnaście lat. Był lubianym przez profesorów i kolegów, utalentowanym, bardzo aktywnym uczniem, który angażował się w wiele pozalekcyjnych inicjatyw. Z polecenia dyrekcji gimnazjum wyruszył do Brzeska i na ul. Szewskiej uległ wypadkowi: spadł ze swego pojazdu, uderzył się o róg domu i doznał wewnętrznego krwotoku. Pogrzeb Teodora Wilhelma stał się – jak pisał „Nowy Dziennik” – „wielką manifestacją szczerego żalu i szczerego współczucia tysięcznych rzesz publiczności, która bez różnicy wyznania i narodowości odprowadzała zmarłego na miejsce wiecznego spoczynku. Kondukt pogrzebowy był poprzedzony przez hufiec gimnazjalny z asystą – niosącą wieniec – na czele, oraz prezydium Rady Miejskiej z burmistrzem p. Pacułą na czele. Za trumną postępowała rodzina zmarłego, a za nią w szeregu uczennice i uczniowie tuł. Gimnazjum wraz z dyrekcją i gronem profesorskim”⁷⁵. Kondukt przemierzał ul. Kazimierza Wielkiego na cmentarz żydowski, gdzie nad trumną wzruszające przemówienie w imieniu grona pedagogicznego wygłosił nauczyciel religii żydowskiej Mojżesz Landfisch, a Józef Wiecech, uczeń klasy VIII, przemawiał w imieniu współuczniów i kolegów. „Rodzicom tragicznie zmarłego [...] towarzyszy głęboki żal i współczucie całego społeczeństwa żydowskiego i nieżydowskiego naszego miasta.”⁷⁶

Zdarzało się, że młodzież rozpoczynająca naukę w innej szkole, po jakimś czasie przenosiła się do gimnazjum bocheńskiego. Maturzystka z 1939 roku, Edyta Schiff⁷⁷, córka właścicieli sklepu żelaznego przy ulicy Kościuszki, rozpoczęła edukację na poziomie średnim w roku szkolnym 1933/1934, jako uczennica klasy I Prywatnego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Klementyny Hoffmanowej w Bochni. W roku szkolnym 1935/1936 była już uczennicą gimnazjum, a tuż przed początkiem okupacji zdała egzamin dojrzałości kończąc Liceum Humanistyczne.

---

⁷² Około 1908 r. ojciec Zygmunta Aron, bocheński kupiec, wybudował przy ul. Brackiej mykwę, I. Zawidzka, *Żydowskie domy modlitwy w Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T. 6: 2008, s. 63.

⁷³ I. Zawidzka, *Przewodnik po cmentarzu...*, s. 104.

⁷⁴ Urodzony 13.11.1918 r. w Bochni, zm. 20.09.1935 r. w szpitalu powszechnym, pogrzeb 22.09.1935 r.

⁷⁵ „Nowy Dziennik”, 1935, nr 263 (24 IX).

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Urodzona 03.01.1921 r. w Bochni, córka Jakuba.

AKTYWNOŚĆ SZKOLNA

Młodzież żydowska, podobnie jak ich katoliccy rówieśnicy-gimnazjaliści, wykazywała się sporą aktywnością pozalekcyjną. Artur Färber (Ferber)⁷⁸, syn adwokata z Wiśnicza, wprawdzie nie skończył bocheńskiego gimnazjum, jednak zapisał się w historii szkoły jako bardzo aktywny twórca tekstów publikowanych w międzyszkolnym czasopiśmie „Echo”, którego po śmierci Teodora Wilhelma Lichtiga, stał się administratorem. Swoje utwory pisane wierszem i prozą publikował w dziale „Wierszokleci”, co pokazuje realistyczny stosunek młodego twórcy (i jemu podobnych) do własnych dzieł. Utwory Färbera bywały żartobliwe⁷⁹, ale i romantyczne, co widać na przykład w opisie przyrody: „[...] Rżyska liliowie zdobne w wrzos. Pożółkłe na nie lecą liście... Jako łyż ziemi, tak rzęsiście Lecą na ziemię pełną ros. I ścielą dywan krwawo-złoty [...]”⁸⁰. Jednak inny tekst Färbera pt. *Fragment z wycieczki nad morze* pokazuje sporą wrażliwość autora: „Patrzmy w dal. Oczy nasze ślizgają się po lekko sfalowanej, atramentowej tafli wód, coraz dalej i dalej, lecz nie znajdują kresu. A gdzieś daleko, na krańcach widnokregu niebo z morzem się łączy. Gwiazdy schodzą do morza”⁸¹.

Wspomniany już Teodor Wilhelm Lichtig na przełomie 1934 i 1935 roku był w zarządzie świetlicy szkolnej. Na jedno z zajęć Kółka Historycznego przygotował razem z kolegą odczyt o polityce zagranicznej Polski. Był redaktorem „Echa”, w którym regularnie publikował swoje teksty, na przykład artykuł *Z dwóch stron przepaści (konieczność wyjścia do młodzieży proletariackiej)*⁸², czy trzyczęściowy artykuł *Jacka Malczewskiego „Zesłanie studentów”*⁸³, który można zinterpretować jako tekst polskiego patrioty: „Tak jak długa i szeroka ta straszna Syberia, wszędzie pełno tych dzieci, naszej Ojczyzny, dzieci z różnych stanów się rekrutujących, dzieci, które pragną wolności

⁷⁸ Opuścił szkołę 21.12.1935 r., będąc uczniem VIIb.

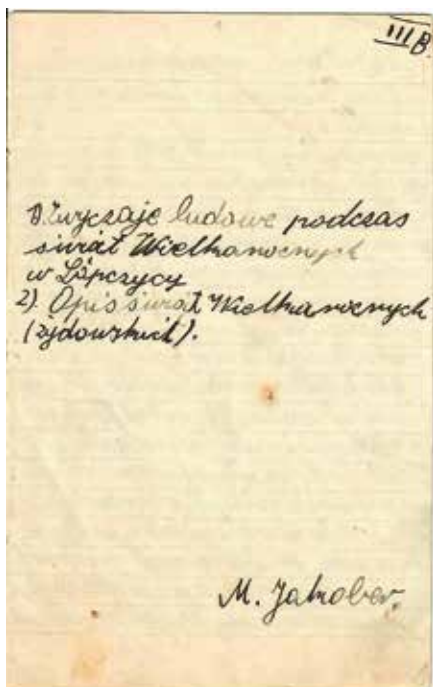
⁷⁹ Wiersz *Smutno mi...* wykorzystuje pomysł Juliusza Słowackiego: „Smutno mi ..., gdy się spać położę, / I lekcji nie zrobię, choć dużo zadane: Leżę już w łóżku (a twarde mam łożę / – I źle posłane...) / Że czwórę ja jutro dostanę może, / – Smutno mi ...! (...) I gdy tak myślę, sen mię szybko zmorzy / A rzeczywistość zmieni nagość nudną – / Pokaże cuda... słyżę głos czyjś hoży: / – buczą na siódmą! / I gdy opuszczam swoje twarde łożę, / – Smutno mi ...!” („Echo”, 1935, luty, s. 11); wiersz *Życie*: „Jeśli ukochasz w życiu coś pięknego / Co z rojem kwiatów idzie na zawody, / Wnet przyjdą ludzie prawd przyniosą chłody, / zmrzōą ci piękno dnia szczęścia Twojego”, „Echo”, 1935, marzec, s. 9.

⁸⁰ *Z motywów jesiennych*, „Echo”, 1934, listopad, s. 2.

⁸¹ „Echo”, 1935, kwiecień, s. 13.

⁸² „Echo”, 1935, wrzesień, s. 6–7.

⁸³ „Echo”, 1934, grudzień, s. 2–3; „Echo”, 1935, luty, s. 8–9; „Echo”, 1935, marzec, s. 4.

Praca Mojżesza Jakobera „Zwyczaj ludowy podczas Świąt Wielkanocnych w Łęczycy. Opis świąt żydowskich”. Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni, nr inw. MB-H/3495

i wygłosił referat *Współczesność Stanisława Wyspiańskiego*. Aktywnym członkiem Koła Literackiego była też Halina Landfish⁸⁹, córka Abrahama Mojżesza Landfisch, nauczyciela religii mojżeszowej w gimnazjum. Jako

i lepszego jutra, za swą miłość dla wiary i języka ojczystego, zesłane zostały na Sybir.” W numerze listopadowym pisma z 1935 roku zamieszczono żegnający go nekrolog oraz ostatni tekst *Było cicho, cichuteńko*⁸⁴, nawiązujący do książki Stefana Żeromskiego *Echa leśne*.

Pochodzący z rodziny bocheńskich lekarzy Józef Stiel⁸⁵, urodzony w Krems nad Dunajem, przygotował odczyt o swojej podróży nad Adriatyk, zilustrowany przy pomocy epidiaskopu pocztówkami i fotografiami⁸⁶. Odczyt był opowieścią o Trieście, Wenecji i wyspie Lido. Józef Stiel w gimnazjum wykazywał się zdolnością i pilnością, a po jego ukończeniu w 1934 roku, kontynuując tradycje rodzinne, zapisał się na studia medyczne.

Zdolny uczeń Kalman Targownik⁸⁷, który każdą klasę kończył z oceną bardzo dobrą, działał w Kole Literackim⁸⁸. W ramach tej działalności przygotował

⁸⁴ „Echo”, 1935, listopad, s. 5–6.

⁸⁵ Urodzony 10.04.1916 r., rodzice: Markus (dentysta) i Rachela (dentystka). Początek gimnazjum w roku szkolnym 1926/1927.

⁸⁶ *Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1930/31*, Bochnia 1931, s. 18.

⁸⁷ Urodzony w Budapeszcie, syn Hirscha, stolarza, gimnazjum rozpoczął w roku szkolnym 1926/1927; w roku 1935/1936 rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym UJ.

⁸⁸ *Sprawozdanie Dyrekcji Gimnazjum Państw. im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1933/34*, Bochnia 1934, s. 39.

⁸⁹ Urodzona w 1912 r. w Bochni; matura 1931 r.

uczennica klasy VIII wygłosiła na jednym ze spotkań odczyt o Stefanie Żeromskim (*Żeromski jako człowiek*)⁹⁰.

Z kolei wspomniany już Mojżesz Jakober pozostawił po sobie pracę *Zwyczaj ludowy podczas Świąt Wielkanocnych w Łapczycy. Opis świąt żydowskich*⁹¹, znajdującą się w zbiorach bocheńskiego muzeum.

SYMPATIE SYJONISTYCZNE

Wśród uczniów, podobnie jak i wśród innych mieszkańców miasta, obecne były zainteresowania syjonistyczne. Krakowskie pismo „Nowy Dziennik”, o takim właśnie profilu, przez cały okres międzywojenny zamieszczało doniesienia o działalności bocheńskich sympatyków syjonizmu⁹². Wśród lokalnych działaczy znajdowały się również osoby związane z miejscowym gimnazjum. Mojżesz Bribram⁹³ urodzony w rodzinie propinatorów z Proszówek, Leiba i Hentsche z Eberów, zdał maturę w 1896 roku. Sam również został propinatorem i prowadził szynk, ale też działał społecznie jako prezes polsko-żydowskiego Stowarzyszenia Szynkarzy. Był radnym miejskim i dyrektorem banku żydowskiego oraz prezesem Stowarzyszenia Bnej Sjon. O jego sympatiach syjonistycznych może świadczyć fakt, iż brał udział w zbiórkach prowadzonych w ramach Żydowskiego Funduszu Narodowego (Keren Kajemet) na rzecz osadników żydowskich w Palestynie. Jak donosiła prasa krakowska był jedną z osób, które zbierały na ten cel pieniądze podczas uroczystości 50-lecia powstania Chowewej Syjon oraz 30-lecia Keren Kajemet⁹⁴. M. Bribram zmarł po krótkich, ale poważnych cierpieniach na początku listopada 1937 roku i pochowany został na bocheńskim cmentarzu żydowskim⁹⁵.

Z rodziny o sympatiach syjonistycznych pochodził Izaak Perlberger⁹⁶, uczeń gimnazjum w latach 1912–1920⁹⁷. Podczas edukacji gimnazjalnej program klasy trzeciej przerabiał mieszkając w Wiedniu. Wśród kolegów uchodził za osobę wyróżniającą się tym, że przez trzy lata mieszkał w Palestynie.

⁹⁰ *Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1930/31*, Bochnia 1931, s. 20.

⁹¹ MB, nr inw. MB-H/3495, M. Jakober, *Zwyczaj ludowy podczas Świąt Wielkanocnych w Łapczycy*, rękopis. Matura 05.1927 r.; studia UJ (prawo) od 1927/1928.

⁹² Więcej na temat środowiska syjonistycznego w Bochni w: I. Zawidzka, *Bochnia i bochnianie w pamiętniku Hani Aussenberg, żydowskiej dziewczyny pochodzącej z Bochni (1917–1918)*, „Rocznik Bocheński”, T. 8: 2016, s. 153–184.

⁹³ Urodzony 02.09.1877 r. w Proszówkach.

⁹⁴ „Nowy Dziennik”, 1932, nr 16 (16 I), s. 12.

⁹⁵ „Nowy Dziennik”, 1937, nr 305 (6 XI), s. 9.

⁹⁶ Urodzony 19.03.1901 r. w Bochni, matka Malka Spira recte Deutscher, zam. w Bochni, córka zmarłego Samuela Natana Spiry przemysłowca.

⁹⁷ W 1920 r. został uznany większością głosów za „dojrzałego”, zdając w ten sposób pomyślnie maturę.

Menachem Greiwer⁹⁸, syn kupców Izaaka i Balki, po II wojnie światowej zamieszkał w Izraelu, pełniąc tam na przełomie lat 80. i 90. XX wieku funkcję przewodniczącego Związku Bochnian. W Bochni mieszkał przy ul. Białej 1, a na rogu Rynku i ul. Kazimierza Wielkiego ojciec Menachema prowadził sklep bławatny. Jego matka prowadziła czytelnię „Hatechijah”, działającą przy jednej z organizacji syjonistycznych, zaś jej siostra, Estera z Matznerów Herzig⁹⁹, działała aktywnie w stowarzyszeniu syjonistycznym, piastując funkcję wiceprzewodniczącej. Przed wybuchem II wojny światowej Menachem zdążył ukończyć tylko trzy klasy gimnazjum.

Osobą szczególnie interesującą był Dawid Neiger, syn Joachima, działacza syjonistycznego¹⁰⁰, który w latach I wojny światowej pełnił służbę wojskową. Dawid urodził się w Kozłowie (pow. Brzeżany) w 1901 roku. Do bocheńskiego gimnazjum uczęszczał tylko przez rok – w roku szkolnym 1917/1918 był uczniem VI klasy. Z czasem przeniósł się do Wilna, gdzie – już jako dr Dawid Neiger, dyrektor gimnazjum i lektor języka hebrajskiego na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie – zainicjował Hebrajskie Studium Dramatyczne, którego był również dyrektorem. Było to awangardowe hebrajskojęzyczne studium teatralne, działające w latach 1927–1933¹⁰¹. W 1932 roku Dawid Neiger przeniósł się na stałe do Palestyny i objął posadę profesora literatury hebrajskiej w Technionie, czyli Instytucie Technologii w Hajfie¹⁰².

KARIERA

Wielu żydowskich absolwentów Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni, podobnie jak ich katoliccy koledzy, po ukończeniu szkoły kontynuowało naukę na wyższych uczelniach, m.in. w Krakowie. Niektórzy robili kariery lokalne, inni zyskiwali uznanie także poza Bochnią.

Abraham Abusch vel Adam Schäftler¹⁰³, absolwent z 1903 roku, studiował na Wydziale Prawa UJ (absolutorium w kwietniu 1910); studia sfinalizował uzyskaniem tytułu doktora praw w lipcu 1912 roku. Był współwłaścicielem kamienicy przy ul. Szewskiej, działaczem kilku towarzystw żydowskich, m.in. pełnił funkcję wiceprezesa Stowarzyszenia „Gemilut

⁹⁸ Urodzony 29.04.1924 r.

⁹⁹ Estera Matzner, ur. 1897 r. w Bochni, córka Samuela Matznera, handlarza drewnem, wyszła za mąż w 1923 r. za Heschela Herziga, syna handlarza drewnem z Niska.

¹⁰⁰ Syn „naszego czcigodnego tow. Joachima Neigera z Tarnowa, członek A.C. i Rady Miejskiej”, „Nowy Dziennik”, 1932, nr 190 (14 VII), s. 11.

¹⁰¹ *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, T. 1, Warszawa 2003, s. 574, hasło: Hebrajskie Studium Dramatyczne w Wilnie.

¹⁰² „Nowy Dziennik”, 1932, nr 190 (14 VII), s. 11.

¹⁰³ Urodzony 18.02.1885 r. w Bochni, rodzice: Eisig Schäftler i Rachela z Mondereków. U. Perkowska, dz. cyt.

Chasadim” w Bochni. Wchodził w skład komitetu budowy synagogi gminnej przy ul. Trudnej, który zawiązał się w 1932 roku. Przejawiał też sympatie syjonistyczne, jednak przede wszystkim był, podobnie jak jego brat Samuel (rocznik 1886), czynnym adwokatem.

Młodszy o kilka lat kolegą „po fachu” Adama Schäftlera był pochodzący z Podgórza Ignacy Zuckerman¹⁰⁴. Szkołę rozpoczął w Bochni, mieszkając u opiekuna, kupca Mojżesza Dawida Gutherza handlującego sianem, słomą i paszą. Tu zdał maturę w 1911 roku, a po studiach zamieszkał i pracował jako adwokat. Studia prawnicze rozpoczął na UJ zaraz po ukończeniu gimnazjum, uzyskując absolutorium w grudniu 1917 roku, a tytuł doktora w czerwcu 1919. W roku akademickim 1914/1915 studiował na Uniwersytecie w Wiedniu. Był zwolennikiem współdziałania pomiędzy gminą żydowską a władzami miasta. Gdy ta współpraca została mocno osłabiona z powodu postępowania przewodniczącego gminy Barucha Lindenbergera, w 1937 roku stanął na czele Komitetu Obywatelskiego, który wypowiedział posłuszeństwo przewodniczącemu.

W latach 1906–1914 uczęszczał do gimnazjum kolejny miejscowy prawnik, Fryderyk Leopold Kronik¹⁰⁵, syn starszego oficjała pocztowego ze Lwowa, kontrolera pocztowego i urzędnika poczty Samuela oraz Chaji Sary vel Heleny Katz (córka Chaniny i Freidli Nebenzahl). Maturę zdał jako „dojrzały z odznaczeniem”, później kontynuował naukę na uniwersytetach w Wiedniu i Krakowie, gdzie w lipcu 1919 roku uzyskał absolutorium, natomiast tytuł doktora praw otrzymał w kwietniu roku 1920. Działał społecznie pełniąc funkcję prezesa Stowarzyszenia „Gemilut Chasadim”.

Krakowskim architektem został Berl (Bernard) Zimmermann¹⁰⁶, syn propinatora z Borku w powiecie bocheńskim. Po maturze zdanej z odznaczeniem w 1903 roku, kontynuował naukę zdobywając wykształcenie architekta. Zaprojektował kilka znaczących budynków krakowskich, jak szkoła Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej przy ul. Podbrzezie 8 (z Saulem Wexnerem, 1929–1930), szkoła „Cheder Iwri” i Gimnazjum „Tachkemoni” przy ul. Miodowej 26 (1929–1931), kamienica przy ul. Przemyskiej 4 (1931–1932), czy dom przy ul. Kieleckiej 28 (1928–1929)¹⁰⁷. Był w gronie architektów i budowniczych (razem m.in. z Bernardem Birkenfeldem, twórcą gminnej synagogi w Bochni), którzy pod koniec lat 20. XX wieku projektowali w Krakowie kamienice o nowoczesnej, umiarkowanie modernistycznej formie. Zimmermann należał do Krakowskiego Towarzystwa Szkoły Rzemieślniczej, którego celem było m.in. przygotowanie młodzieży

¹⁰⁴ Urodzony 4.07.1893 r. w Podgórzu, rodzice Hirsch i Roza vel Gusta.

¹⁰⁵ Urodzony 12.08.1896 r. w Bochni.

¹⁰⁶ Urodzony 5.06.1885 r. w Borku, rodzice Moses (propinator) i Henscha z Mondererów.

¹⁰⁷ B. Zbroja, *Miasto umarłych*, Kraków 2005, s. 172.

żydowskiej do wykonywania zawodów budowlano-rzemieślniczych¹⁰⁸. Bratem Berla był Jakub¹⁰⁹, uczeń gimnazjum w Bochni oraz gimnazjum w Podgórzu, który po maturze (1912) rozpoczął studia na Wydziale Prawa.

Mariem Feniger¹¹⁰ przyjęta została do klasy siódmej gimnazjum na podstawie egzaminu wstępnego, złożonego w roku 1918. Dwa lata później, w 1920 r., zdała maturę z odznaczeniem. Była córką szynkarza Samuela rodem z Sędziszowa i Tauby z Dębicy. Dziadkiem Mariem był Süskind Feniger, który na Rynku miał skład wina m.in. z własnych winnic z Sarospataku w rejonie tokajskim. Mariem uzyskała doktorat z chemii na Uniwersytecie w Manchesterze. Latem 1939 roku przyjechała z Anglii do rodziców w Bochni w odwiedziny i tu zastała ją okupacja niemiecka. Po zamknięciu szkół dla dzieci i młodzieży żydowskiej, uczyła młodych Żydów matematyki, historii oraz języka angielskiego¹¹¹.

Natan Wanderer¹¹², był synem Samuela, kupca handlującego korzeniami i towarami kolonialnymi, a także posiadającego skład papieru i przyborów szkolnych. Zarówno ich mieszkanie, jak i sklep, znajdowały się w kamienicy pomiędzy Wolnicą, Rynkiem i pl. św. Kingi. Wakacje spędzał u dziadków – rolników w Niedarach nad Wisłą. Po szkole średniej, którą opuścił w 1931 roku, ukończył farmację. W okresie międzywojennym działał jako student w Stowarzyszeniu Studentów UJ „Ognisko”, piastując nawet funkcję sekretarza¹¹³. Krótko pracował w przyrynkowej aptece Franciszka Göttingera „Pod białym orłem”. Wspominał, że na dziedzińcu kamienicy, w której mieściła się apteka (i w której mieszkał z rodziną), rosła dorodna lipa, a okoliczne dzieci, w zamian za cukierki, zbierały jej kwiaty i oddawały Göttingerowi, dla którego były cennym surowcem. Natan swą praktykę aptekarską kontynuował we Lwowie, skąd powrócił po wkroczeniu do Polski wojsk niemieckich we wrześniu 1939 roku.

Bernard Zwetschkenstiel (1850–1932) po ukończeniu gimnazjum w Bochni kontynuował naukę w Wiedniu, przygotowując się do pracy stomatologa, potem doksztalając się jeszcze w Nowym Jorku. Powrócił do Bochni i otworzył własny gabinet najpierw przy pl. św. Kingi, a później przy Rynku. Jak zachęcała reklama firmy wykonywał „zęby bez podniebienia, koronki i mostki złote, plomby porcelanowe, złote i srebrne po cenach najniższych”¹¹⁴, stosując system amerykański. Dla robotników i górników oferował specjalne zniżki¹¹⁵.

¹⁰⁸ Tamże, s. 143.

¹⁰⁹ Urodzony 18.04.1894 r. w Borku.

¹¹⁰ Urodzona 24.04.1900 r. w Dębicy.

¹¹¹ MB, R. Marber, *The sun went down*, mps, s. 57 [brak sygn.].

¹¹² Urodzony 4.08.1910 r. w Bochni.

¹¹³ „Nowy Dziennik”, 1933, nr 13 (13 I), s. 10.

¹¹⁴ „Tygodnik Bocheński”, 1913, nr 24 (6 XII).

¹¹⁵ Tamże.

Z medycyną związał swe życie Markus Fischler¹¹⁶, syn restauratorów Sary z Konowiczów i Wolfa. Rok po ukończeniu szkoły (matura w 1923), podjął studia medyczne, uzyskując doktorat w 1929 roku; w 1930 zdobył specjalizację z ginekologii. Losy okupacyjne wiodły go m.in. przez Dubno i Nowosybirsk, Krasnojarsk, aż po Bajkał i wszędzie pracował jako lekarz. Po wojnie wrócił do Polski i zamieszkał w Dzierżoniowie, a stamtąd, w 1957 roku, wyjechał do Izraela, do kibucu w Ramla¹¹⁷. Zmarł w Izraelu.

Szymon Kapelner¹¹⁸ uczęszczał do gimnazjum w latach 1912–1920, z przerwą w klasie trzeciej, kiedy to przebywał w Bernie Morawskim na kursach polskich. Maturę zdał w 1920 r. i w tym samym roku był uczestnikiem wojny polsko-sowieckiej (lipiec–grudzień 1920).

Ukończył studia medyczne na UJ, doktorat z medycyny zdobył w listopadzie 1926 roku. Pracując jako pediatra w Katowicach (1929–1939) był w Krakowie, np. w końcu lutego 1938 roku, staraniem Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski, wygłosił wykład *Upadek Zachodu*¹¹⁹. Podczas II wojny światowej znalazł się w oddziale sanitarnym Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich¹²⁰, był ordynatorem szpitali tej jednostki (SBSK) w Palestynie i Egipcie, w Centrum Wyszkozenia Armii wykładał wiedzę z zakresu chorób tropikalnych (1942–1944). Do lipca 1945r. był ordynatorem Szpitala Wojennego nr 5¹²¹, a także organizował i kierował pierwszym oddziałem dziecięcym szpitala 2 Korpusu. W roku 1946 jako lekarz w stopniu porucznika WP przeszedł do rezerwy. Po II wojnie światowej osiadł w Walii, gdzie zmarł w 1949 roku; pochowany został na cmentarzu w Penley¹²².

UCZENNICE

Pierwsze gimnazjum żeńskie na ziemiach polskich powstało w Krakowie w 1896 roku¹²³. W 1928 roku państwo polskie przeznaczało 72% szkół średnich dla chłopców, 12% dla dziewcząt, a pozostałe 16% szkół było koedukacyjne. W roku 1935 wśród państwowych gimnazjów 47,5% było przeznaczonych

¹¹⁶ Urodzony 23.04.1902 r. w Bochni.

¹¹⁷ Paulina Navon-Elkan z Fischlerów, wizyta w muzeum w Bochni, 14.10.2011 r.

¹¹⁸ Urodzony 1901 r. w Bochni, ojciec Leon, metrykant.

¹¹⁹ „Nowy Dziennik”, 1938, nr 58 (27 II).

¹²⁰ *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich. Spis żołnierzy*, red. M. Sas-Skowroński, Londyn 1967, s. 83.

¹²¹ Podczas II wojny światowej, przed rozpoczęciem przez 2 Korpus Polski szturm na Monte Cassino, 4 maja 1944 r. w Cassamassima utworzono Polski Szpital Wojenny nr 5, za <https://ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/polskie-miejsca-pamieci/wlochy/39951,CASAMASSIMA.html> (dostęp 20.02.2021).

¹²² K. Grodziska, *Polskie groby na cmentarzach północnej Walii*, Kraków 2004, s. 27, 176.

¹²³ K. Dormus, *Zarys dziejów pierwszego gimnazjum żeńskiego w Krakowie (1896–1948)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, T. 58: 2021, s. 29.

dla chłopców, 15,5% dla dziewcząt, a 37% miało charakter koedukacyjny¹²⁴. Ten wzrost ilości szkół koedukacyjnych spowodowany został zapewne wydanym w kwietniu 1933 roku Rozporządzeniem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wprowadzającym wspólne kształcenie dzieci i młodzieży obojga płci¹²⁵. Wcześniej dziewczęta pragnące ukończyć gimnazjum pobierały naukę mając status prywatystki. Pierwszą dziewczyną pochodzenia żydowskiego, zdającą maturę w gimnazjum bocheńskim, była Julia Rosenberg¹²⁶, córka urzędnika sądowego, która zdała egzamin dojrzałości z wynikiem dobrym w 1909 roku¹²⁷. Natomiast dziewczęta, jako pełnoprawne uczennice, pojawiły się w gimnazjum bocheńskim w roku szkolnym 1933/34, w klasie Ib¹²⁸. Były wśród nich również dziewczyny pochodzenia żydowskiego. Warto nadmienić, że według opinii znawców zagadnienia kształcenie dziewcząt było wśród społeczności wyznania mojżeszowego bardziej powszechne, niż wśród ludności chrześcijańskiej¹²⁹. W klasie Ib znalazła się Ryfka Beer¹³⁰ jako jedyna uczennica Żydówka. W następnym roku szkolnym, 1934/35, rozpoczęła edukację w gimnazjum m.in. wspomniana już Melita Kronik.

LEKCJE RELIGII

W myśl ustawy szkolnej w maju 1868 roku na terenie Austro-Węgier nauka religii została uznana za obowiązkową¹³¹. Uczono jej również w gimnazjum bocheńskim, a lekcje religii odbywały się osobno dla każdej grupy wyznaniowej. Uczniowie wyznania mojżeszowego otrzymywali wiedzę z historii Żydów, liturgii synagogałnej, Talmudu i Dekalogu¹³², a wykłady prowadzący

---

¹²⁴ *Sytuacja kobiet w II Rzeczypospolitej*. Pozyskano z Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Sytuacja_kobiet_w_II_Rzeczypospolitej (dostęp 8.2.2021).

¹²⁵ Z. Ruta, *Gimnazjum i Liceum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni w latach 1918–1939* [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement 170 lat gimnazjum w Bochni*, red. Z. Ruta, Bochnia 1988, s. 41.

¹²⁶ ANBoch., sygn. 30/39/53; sygn. 30/39/90: ur. 22.11.1890 r. w Krakowie.

¹²⁷ W tym samym roku zdała maturę (z odznaczeniem) druga dziewczyna, również jako prywatystka – Julia Dutkowska z kl. VIIIb, ur. 1891 r. w Tarnowie [za:] *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. gimnazjum w Bochni*, Kraków 1909, s. 135.

¹²⁸ *Sprawozdanie Dyrekcji Gimnazjum Państw. im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1933/34*, Bochnia 1934.

¹²⁹ K. Samsonowska, dz. cyt., s. 225.

¹³⁰ Urodzona 23.12.1920 r. w Bochni; matura wieńcząca edukację w Liceum Humanistycznym w 1939 r.

¹³¹ A. Żbikowski, dz. cyt., s. 250.

¹³² ANBoch., sygn. GPB 14, *Sprawozdanie z nauki religii mojżeszowej w c.k. Gimnazjum w Bochni, za czas od początku roku szkolnego 1917/1918*.

lekcje nauczyciel, opierał na podręczniku Salomona Spitzera¹³³, pochodzącego z Tarnowa autora wielu podręczników do nauki religii mojżeszowej, a także przewodników metodycznych¹³⁴. Nauczycielem, który uczył religii mojżeszowej na mocy patentu na nauczyciela religii mojżeszowej dla szkół ponadpodstawowych, był Abraham Mojżesz (Maurycy) Landfish. Urodził się w Tarnopolu w 1880 roku. Pracę jako nauczyciel religii mojżeszowej rozpoczął w Samborze¹³⁵, a po trzech latach, w 1907 roku, został skierowany decyzją Rady Szkolnej Krajowej we Lwowie do pracy w Bochni, gdzie pozostał do wybuchu II wojny światowej. Stąd pochodziła jego żona Rebeka-Regina, tutaj urodzili się jego dzieci: w roku 1907 syn Saul, późniejszy lekarz i oficer Wojska Polskiego, a w 1912 roku Halina, późniejsza absolwentka bocheńskiego gimnazjum i farmacji na UJ. Mojżesz Landfish oprócz pracy zawodowej angażował się w działalność społeczną, bowiem w okresie międzywojennym był jednym z członków rady miejskiej. Na podstawie zachowanych wspomnień można przyjąć, że cieszył się zaufaniem swoich uczniów i był dla nich autorytetem. We wrześniu 1939 roku Mojżesz Landfish pracy nie podjął. Trzeciego września, wraz z rodziną oraz innymi bochnianami, uciekając przed Niemcami opuścił miasto i skierował się na wschód trafiając pod okupację sowiecką.

Po wojnie zamieszkał w Palestynie. Był pierwszym przewodniczącym powstałego w 1950 roku Związku Bochnian w Izraelu, a kilka lat później rozpoczął starania o upamiętnienie Żydów z Bochni i okolicy, zamordowanych przez Niemców podczas Holokaustu. Na początku lat 60. XX wieku na jerozolimskim wzgórzu Syjon podczas uroczystości żałobnej „Hazkara” została odsłonięta tablica ku czci bocheńskich ofiar Holokaustu. Jest to jedna z wielu podobnego typu tablic znajdujących się na tym wzgórzu, przypominających przedwojenne gminy żydowskie z różnych miejscowości. Jednak taka forma upamiętnienia ofiar Szoah wydała się Landfishowi niewystarczająca. Napisał więc do społeczności izraelskich bochnian odezwę, w której podkreślił, że tablica jest „zimna” i zawiera tylko nazwę miejsca, gdzie Żydzi żyli i gdzie doznali wielkiego nieszczęścia. Natomiast według niego należało przechować pamięć – na ile to możliwe – o każdym zamordowanym człowieku. Za najlepszą formę uznał zwój pergaminowy (megilla), zawierający ułożoną w porządku alfabetycznym listę nazwisk i imion ofiar, odczytywaną każdego roku podczas obchodów Dnia Pamięci. Dzień ten miał przypominać o pierwszej akcji likwidacji bocheńskiego getta, przeprowadzonej przez Niemców w sierpniu 1942 roku.

¹³³ ANBoch., sygn. 30/39/16, Sprawozdania itp.

¹³⁴ *Polski słownik...*, T. 2, s. 567, hasło: Spitzer Salomon.

¹³⁵ ANBoch, sygn. 30/39/125, Wykaz nauczycieli, karty nauczycieli, rotę przysięgi, 1868–1934, s. 1498–1499.

CZAS WOJNY I OKUPACJI

Szymon Kapelner nie był jedynym gimnazjalistą bocheńskim, którego dotknęły wydarzenia wojenne. Z problemem musiał zmierzyć się na przykład Artur Färber (Ferber)¹³⁶, gimnazjalny literat, który był żołnierzem września, dostał się do niewoli niemieckiej i przeżył czas wojny w obozie jenieckim¹³⁷. Po wojnie powrócił do Polski i zamieszkał na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Zmarł w Szczecinie w 1993 roku¹³⁸.

Z kolei dla Zygmunta Lamensdorfa¹³⁹ okupacja stała się czasem końca. Swoją gimnazjalną edukację, którą odbył w latach 1906–1914, zwieńczył maturą, a w 1915 roku rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim UJ; doktorat obronił dziesięć lat później. Zanim osiadł w Bochni mieszkał i pracował w Koszycach (pow. pińczowski). W 1925 roku zawarł związek małżeński z Mariem Steiner (ur. 1898) z Uścia Solnego, córką przemysłowców Peretza i Chaji z Mondererów. Przed wojną sprawował funkcję skarbnika Powiatowego Koła Związku Żydowskich Inwalidów Wojennych, Wdów i Sierót. Mieszkał przy ulicy Kazimierza Wielkiego, skąd na początku kwietnia 1941 roku musiał się przenieść do getta – wtedy zamieszkał przy ulicy Solna Góra. Jako naczelnny lekarz dzielnicy żydowskiej pracował w ambulatorium, które znajdowało się w nieistniejącej już kamienicy przy ulicy Kraszewskiego: udzielał porad, zamawiał i potwierdzał odbiór sprowadzanych poprzez Żydowską Samopomoc Społeczną w Krakowie artykułów dezynfekcyjnych i leczniczych, strzykawek, skalpeli, nożyczek, wzierników do uszu i nosa, igieł. Po deportacji wszystkich mieszkańców dzielnicy żydowskiej, doktor Lamensdorf razem z rodziną pozostał w grupie porządkującej teren getta. Zmarł pod koniec stycznia 1944 roku. Oswald Szałowski, przybyły z Przemysła baczny obserwator życia w okupowanej Bochni napisał w swym pamiętniku pod datą 2 lutego 1944 roku: „Umarł tu ostatni żyjący Żyd – inteligent Lamensdorf”¹⁴⁰. Doktor Jehoszua-Zygmunt pochowany został obok swego ojca Izaka Lamensdorfa. Zredagowana po okupacji niemieckiej tablica epitafijna, oprócz informacji o nim i o jego ojcu, mówi również o członkach rodziny zamordowanych przez Niemców: matce, siostrach Gnendel, Rajzel i Chaji, żonie Miriam i ich dzieciach – Ajdel i Percu.

¹³⁶ M. Drożdż, *O wiśnickich Żydach*, Cz. 3, „Wiadomości Wiśnickie”, 1995, nr 2, s. 15.

¹³⁷ I. Zawidzka, *O pomocy Żydom w Bocheńskim podczas ostatniej wojny. Na marginesie pracy Michała Grynberga „Księga Sprawiedliwych”*, „Rocznik Bocheński” T. 6: 1996, s. 327.

¹³⁸ M. Drożdż, dz. cyt., s. 15.

¹³⁹ Zygmunt vel Jehoszua, ur. 06.07.1894 r. w Książnicach, rodzice Izaak Mojżesz (handlarz bydła) i Ryfka ze Sternlichtów.

¹⁴⁰ MB, nr inw. MB-H 1752, O. Szałowski, *Wspomnienia*, s. 107. Szałowski błędnie zapisał nazwisko jako Zamensdorf.

Były uczeń, choć nie absolwent gimnazjum, Wilhelm Rosshändler, podczas Holokaustu razem ze swoją rodziną, żoną i synami, popełnił samobójstwo zażywając truciznę. Według niektórych relacji była to reakcja na przesiedlenie do getta, inni twierdzili, że odebrali sobie życie już w getcie; natomiast według kolejnych wspomnień to rodzinne samobójstwo miało miejsce podczas deportacji do obozu zagłady w Bełżcu.

Felicja Schwimmer¹⁴¹ była uczennicą Szkoły Żeńskiej im. św. Kingi, a później kontynuowała naukę w gimnazjum. Ukończyła je w 1925 roku zdając celująco maturę. Zaraz po szkole zapisała się na studia farmaceutyczne na UJ. Rodzicami jej byli pochodząca z Gdowa Blume z Löffelholzów i szynkarz Hirsch vel Herman. Według wpisu w księdze urodzin Izraelickiego Okręgu Metrykalnego Felicja w maju 1937 roku wystąpiła oficjalnie z gminy żydowskiej i przyjęła chrzest. Uważa się, iż wpis ten został dokonany przez ks. Władysława Kuca podczas okupacji niemieckiej, który udzielił jej tego sakramentu, aby ratować przed represjami okupanta¹⁴².

Wspomniany już Natan Wanderer podczas okupacji pracował w punkcie aptecznym w getcie przy ul. Kowalskiej. Dzięki posiadanej przepustce, wydawanej co miesiąc, mógł wychodzić z getta. Podczas likwidacji dzielnicy żydowskiej przeżył wielką tragedię, którą nosił w sobie do końca życia. Po ostatniej deportacji ludności żydowskiej z Bochni na początku września 1943 roku, na miejscu miało pozostać w getcie 150 osób, a pozostało 180. Niemcy podczas zbiórki wybrali 30 osób do egzekucji. W tej grupie znalazła się również matka Natana, który bardzo prosił Niemców, aby nie odbierali jej życia. Pomimo tych prośb została razem z innymi rozstrzelana na dziedzińcu siedziby Judenratu, zaś Natan, będąc porządkowym, musiał zwłoki zamordowanych zanieść na stos, który potem został podpalony. Nie zdołał też wynieść z getta dziecka siostry, dwuipółrocznego chłopca, w związku z czym zostało deportowane razem z innymi¹⁴³. Natan również trafił do obozu zagłady w Auschwitz, gdzie pracował przy krematorium.

Marjem Enger¹⁴⁴, rocznik 1903, córka Feigla z Löffelholzów i Rubena, była uczennicą gimnazjum przez pięć lat; zdała maturę w 1925 roku „z postępem dobrym”, a w roku akademickim 1929/1930 rozpoczęła studia na wydziale filozoficznym UJ. Wakacje przed studiami spędziła najprawdopodobniej w Bieszczadach, bowiem swojemu byłemu poloniście, Stanisławowi Fischerowi, przywiozła zasuszone kwiatki z Woli Michowej pod Komańczę,

---

¹⁴¹ Urodzona 20.01.1906 r. w Bochni.

¹⁴² T. Wojciechowski, *Kościelne dzieje Bochni 1772–1985*, Bochnia 2013, s. 537.

¹⁴³ Natan Wanderer odwiedził Bochnię 17.06.2006 r.

¹⁴⁴ Jej matka Feigla (ur. 1877 r.) była córką handlarza Mojżesza Dawida Löffelholza oraz Hendli z Gottseligów.

Kwiatki przywiezione z Woli Michowej przez Marjem Enger w 1929 roku dla nauczyciela gimnazjum Stanisława Fischera. Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni, nr inw. MB-H/3669

miejsca niezmiernie dla niego ważnego¹⁴⁵. Życie Marjem zostało brutalnie zakończone w dramatycznych okolicznościach. Jak podaje Stanisław Fischer, w sierpniu 1942 roku, razem z wieloma innymi Żydami z bocheńskiego getta, została rozstrzelana w Puszczy Niepołomickiej nieopodal Baczkowa i pogrzebana w jednym z masowych grobów.

Zaprzyjaźniony ze Stanisławem Fischerem Uscher Weinfeld zaangażował się w działalność konspiracyjną w ramach Żydowskiej Organizacji Bojowej. Po zdemasko-

waniu był ukrywany przez polską rodzinę Paprotów i Kowalików w Borówniej i w Rajbrocie. Po okupacji rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym UJ, zaangażował się również w odbudowę życia żydowskiego w Bochni. Pod koniec lat 40. XX wieku przeniósł się do Szwecji, gdzie rozpoczął studia medyczne (1948, Uppsala), które ukończył w roku 1953 na uniwersytecie w Goeteborgu; z czasem został profesorem tej uczelni. Specjalizował się w zakresie onkologii-hematologii. Jako emeryt zamieszkał w Izraelu, gdzie zmarł w styczniu 2010 roku.

Siostry Teodora Wilhelma Lichtiga, Łucja i Mila, były uczennicami tej samej co on szkoły. Łucja¹⁴⁶ do 1934 roku uczyła się w Prywatnym Seminarium Nauczycielskim Żeńskim im. Klementyny Hoffmanowej (1933/1934 – kl. IV gimnazjalna), a później kontynuowała edukację w gimnazjum i liceum; przed wybuchem wojny ukończyła klasę I Liceum Humanistycznego. W getcie pracowała jako sanitariuszka. W listopadzie 1942 roku zawarła związek małżeński z lekarzem Salomonem Kornhäuserem¹⁴⁷. Obydwoje przeżyli okupację, podobnie jak ojciec Łucji Dawid (1892–1963), z którym wyemigrowali do Izraela. Tam Łucja, która dożyła sędziwego wieku (1920–1998), wychowała wraz z mężem córkę Jlanę i syna Michaela. Natomiast siostra Łucji, Mila, razem z matką Heleną Lichtig straciły życie w listopadzie 1943 roku w obozie pracy w Szebniach; Mila miała wtedy 20 lat. Warto dodać, że Dawid Lichtig działał w Związku Bochnian w Izraelu, będąc jego drugim przewodniczącym (sprawował tę funkcję po Mojżeszu Landfischu).

¹⁴⁵ MB, nr inw. MB-H/3669, Kwiatki z Woli Michowej, zebrane przez Marjem Enger w sierpniu 1929.

¹⁴⁶ Urodzona 3.06.1920 r., córka adwokata z Bochni – Dawida.

¹⁴⁷ Urodzony 15.02.1914 r. w Krakowie, lekarz, syn Mojżesza Dawida kupca w Bochni.

Wiele rodzin żydowskich, podobnie jak pozostali mieszkańcy miasta, w lęku przed Niemcami uciekło z Bochni na wschód. Wśród nich była między nimi rodzina nauczyciela religii mojżeszowej Abrahama Mojżesza Landfisch. Jego dzieci, Halina i Saul¹⁴⁸, co zostało już wspomniane, były absolwentami gimnazjum w Bochni. Halina ukończyła farmację na UJ, a jej brat medycynę na tej samej uczelni. Podczas studiów mieszkał w Żydowskim Domu Akademickim przy ul. Przemyskiej w Krakowie. Był też oficerem Wojska Polskiego. Losy rodzinne z czasów II wojny światowej znane są z zeznań Haliny: 3 września 1939 rodzina Landfischów uciekła z Bochni na wozie konnym w towarzystwie 10 innych osób i podążyła na wschód. W Tarnopolu zaskoczyła ich okupacja sowiecka, w konsekwencji zostali wywiezieni na Syberię, do Turgulińska (?), do posesji przy tartaku. Żyli tam obok siebie oraz pracowali razem Polacy i Żydzi. Po amnestii duża grupa Polaków, w tym Landfischowie, zakupiła pociąg w Swierdłowsku i przez Taszkient dotarła do Dżambułu (pd. Kazachstan). Po uzyskaniu pomocy rządu polskiego i otrzymaniu zezwolenia na ewakuację, przez Krasnowodzk i Iran, dotarli do Palestyny¹⁴⁹. Saul Landfisch był lekarzem w 5. Polowym Szpitalu Ewakuacyjnym, a za swoje działania otrzymał Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino¹⁵⁰.

Ernestyna Berglas¹⁵¹, absolwentka gimnazjum oraz prawa na UJ, uciekła z Bochni przed Niemcami razem ze swoim mężem, Adolfem Silbigerem¹⁵², lekarzem, również absolwentem bocheńskiego gimnazjum¹⁵³. Trafili do Archangielska, gdzie Adolf praktykował jako lekarz; tam też urodziło się ich pierwsze dziecko – córka. Po wojnie wrócili do Polski. W 1949 roku w Krakowie przyszedł na świat ich syn Marcin. Wpierw całą rodziną przenieśli się na Dolny Śląsk, m.in. do Wałbrzycha, natomiast jesienią 1967 roku zdecydowali się opuścić Polskę i wyjechać do USA, gdzie córka, wtedy już po studiach farmaceutycznych, mieszkała z mężem. Marcin zdołał ukończyć w Polsce szkołę średnią, a w USA, podobnie jak siostra we Wrocławiu,

¹⁴⁸ Urodzony 1907 r., matura 1925 r.

¹⁴⁹ *Widziałem Anioła Śmierci. Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej. Świadczenia zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. i wstępy M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006, s. 328–330.

¹⁵⁰ *Sanitarny Ośrodek Ewakuacyjny Nr 5*. Pozyskano z krzyz.montecassino.eu/soe5.php, (dostęp 1.02.2021); Sanitarny Ośrodek Ewakuacyjny Nr 5, por. dr Saul Landfisch, Nr Krzyża Monte Cassino 41626.

¹⁵¹ Urodzona 23.12.1911 r. w Bochni, ojciec Abraham (kupiec); prywatystka, matura 1931; początek studiów prawniczych w roku akademickim 1931/1932.

¹⁵² Urodzony 21.10.1905 r. w Bochni, ojciec Mojżesz (kupiec); matura 1925. Początek studiów prawniczych na UJ w roku akademickim 1925/1926, medycznych – 1932/1933.

¹⁵³ Był kuzynem matematyka Henryka Fasta.

studiował farmację. Adolf Silbiger zdał w Ameryce egzamin umożliwiający mu praktykę lekarską i pracował tam w szpitalu¹⁵⁴.

Wrzesień 1939 roku był także czasem opuszczenia Bochni przez rodzinę zmarłego siedem lat wcześniej Bernarda Zwetschkenstiela – żonę i dwóch synów: Hugona¹⁵⁵, który zdał maturę w Bochni w 1937 roku i Dawida¹⁵⁶, który przed wybuchem wojny ukończył tylko dwie klasy gimnazjum. Zwetschkenstielowie trafili na Syberię, gdzie młodzieńcy pracowali fizycznie, a ich matka, która przy mężu stomatologu wyuczyła się niektórych praktyk medycznych (np. stawiania baniek), pomagała sąsiadom. Zarówno Hugo, jak i Dawid zaciągnęli się do Ludowego Wojska Polskiego i przeszli szlak bojowy od Lenino po Berlin. Po wojnie Dawid z matką przez kilka lat mieszkał w Polsce. Z czasem przeprowadził się do Szwecji, skąd przeniósł się do Szwajcarii; tam zajął się produkcją zegarków. W 2000 roku opublikował po polsku swoje wspomnienia¹⁵⁷.

Życie podczas działań wojennych stracili dwaj bracia, absolwenci gimnazjum – Abraham¹⁵⁸ i Samuel¹⁵⁹ Desserowie. Przed wojną Abraham był lekarzem w szpitalu im. św. Łazarza w Krakowie, miał także prywatną praktykę lekarską przy ul. Dietla 44¹⁶⁰. Był również lekarzem w Chrzanowie i w uzdrowisku w Truskawcu¹⁶¹, gdzie leczył choroby wewnętrzne w Willi „Nusia”. Natomiast Samuel, absolwent prawa, praktykował m.in. w Bochni i w Będzinie¹⁶². Na początku wojny obaj bracia, razem ze swymi żonami, uciekali na wschód; zatrzymali się w jednym z sowieckich kołchozów. Gdy w 1941 roku rozpoczął się atak Niemców na ZSRR, wioska, w której się zatrzymali, została zbombardowana – przypadkowy pocisk nie tylko zniszczył ich dom, ale też pozbawił życia¹⁶³.

¹⁵⁴ Informacja od Marcina Sadowskiego podczas jego pobytu w Bochni, 10.05.2011 r.

¹⁵⁵ Hugo, 22.09.1918 r. Bochnia 1930/31 IIIb, d(użo) zdolny, og. dst., pol. ndst. matury 1936/37, kl. VIII „uzdolniony z postępem dostatecznym” wydz. F, pocz. st. 37/38.

¹⁵⁶ Urodzony 1922 r. w Bochni, gimnazjum rozpoczął w roku szkolnym 1937/1938 (Ib).

¹⁵⁷ D. Zwetschkenstiel, *Z Bochni w świat*, Genéve 2000, s. 18–24, 32–44, 56–74.

¹⁵⁸ Abraham Desser ur. 1901 r. w Bochni, syn kupca, w gimnazjum od roku szkolnego 1912/1913; matura 1920 („dojrzały z odznaczeniem”); początek studiów medycznych na UJ w roku akademickim 1926/1927, doktorat z medycyny w lipcu 1931 r.

¹⁵⁹ Samuel Desser ur. 1905 r. w Bochni, matura 1923, początek studiów prawnych na UJ – 1924/1925.

¹⁶⁰ „Czas”, 1938, nr 134 (17 V), s. 9; *Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego*, Kraków 1932, s. 53, 65.

¹⁶¹ *Polski almanach uzdrowisk*, Kraków 1934, s. 373.

¹⁶² *Przewodnik Gospodarczy Województw Kieleckiego, Krakowskiego i Śląskiego*, Sosnowiec 1938, s. 1.

¹⁶³ Relacja ich krewnego, Leosia Seifmana z Warszawy, którego babcia Tilli Jetty Schiff była siostrą Blimy Desser, matki Abrahama i Samuela.

CZAS POWOJENNY

O powojennych losach kilku absolwentów już była mowa wyżej, ale warto wspomnieć kolejnych. Mita Rosen¹⁶⁴, córka bocheńskiego adwokata Szymona Rosena¹⁶⁵, do czasów okupacji ukończyła drugą klasę gimnazjalną. Po wojnie zamieszkała z rodzicami we Wrocławiu. Wtedy musiała zmierzyć się z oskarżeniami kierowanymi pod adresem jej ojca, który w getcie był dowódcą policji żydowskiej. Szymon Rosen w 1946 roku został oskarżony o bicie, katowanie Żydów, branie udziału w akcjach łapania ludzi do pracy oraz do obozów, kierowania akcjami wysiedleńczymi, pomagania w aresztowaniu członków Żydowskiej Organizacji Bojowej, co w konsekwencji miało się przyczynić do śmierci wielu z nich. Rozprawa sądowa trwała długo, zeznawało wielu świadków, m.in. Łucja i Salomon Kornhäuserowie i Uscher Weinfeld. Niektóre zeznania obciążały Rosnera, inne pokazywały go w bardziej pozytywnym świetle. Jednak proces nie przyniósł rozwiązania – zakończył się umorzeniem sprawy z powodu śmierci oskarżonego, która nastąpiła 1 stycznia 1949 roku¹⁶⁶.

Henryk Fischler¹⁶⁷ przeżył wojnę razem z ojcem w Obwodzie Omskim w południowej części Syberii. Obaj podzielili los wielu Polaków – uciekając przed Niemcami na wschód dostali się pod okupację sowiecką i w ramach restrykcji wobec obywateli polskich zostali tam wysłani. W 1943 roku Henryk zaciągnął się do Ludowego Wojska Polskiego. Po zakończeniu działań wojennych przyjechał do Bochni w poszukiwaniu swoich bliskich: matki i siostry Estery¹⁶⁸ (obie zostały deportowane do obozu zagłady w Bełżcu w sierpniu 1942 roku) oraz brata Zewa, któremu udało się przeżyć Holokaust (pobyt w obozie pracy w Szebniach, Pustkowie, Mauthausen, Bergen-Belsen). Na stałe zamieszkał w Izraelu, dokąd przeniósł się również jego młodszy brat; tam uzyskał tytuł doktora filozofii.

Alicja Świątek jest jedyną osobą spośród prezentowanych w tym artykule, która zaczęła i ukończyła szkołę po wojnie. Urodziła się w Bochni podczas okupacji, w styczniu 1940 roku jako Rosa Berll, córka Michała i Adeli. Rodzice, chcąc ratować córeczkę przed Zagładą, powierzyli Rosę Genowefie i Franciszkowi Świątkom, mieszkającym w pobliżu getta, przy ul. Krętej.

¹⁶⁴ Urodzona 05.11.1925 r. w Bochni, córka Szymona Rosena adwokata.

¹⁶⁵ Szymon Rosen, ur. 1896 r. w Petlikowcach Nowych, doktorem praw w 1927 r., po studiach na UJ.

¹⁶⁶ Archiwum IPN Oddział w Krakowie, sygn. 038/256, Akta śledcze w sprawie współpracy z Niemcami podczas okupacji, znęcania się nad ludnością żydowską w getcie Bochnia będąc komendantem policji żydowskiej – przeciw Rosen Szymon, 1947.

¹⁶⁷ Urodzony 19.04.1922 r. w Bochni, rodzice Awigdor i Ruchla; naukę w gimnazjum rozpoczął w roku szkolnym 1934/35 (kl. Ia), zam. ul. Salinarna.

¹⁶⁸ Estera Fischler, ur. 1915 r. w Ciężkowicach, siostra Henryka i Zewa.

Świątkowie zajęli się dziewczynką, a z czasem ją adoptowali. Alicja była zdolną uczennicą; ukończyła szkołę z ocenami bardzo dobrymi i dobrymi. Egzamin dojrzałości złożyła w maju 1958 roku i marzyła o kontynuacji nauki na studiach wyższych. Niestety, sytuacja w rodzinie i pogarszające się warunki materialne, przekreśliły jej plany. W 1961 roku, dzięki pomocy Stanisława Bernackiego (1925–1961), dyrektora liceum, opuściła Polskę i wyjechała do rodziny mieszkającej w Izraelu, z wizą emigracyjną, zatem bez możliwości powrotu do Polski. Z Izraela, poprzez Belgię dotarła do Stanów Zjednoczonych, gdzie mieszkali jej dalsi krewni. Tam założyła rodzinę, tam urodziły się jej dzieci i wnuki¹⁶⁹. Do Polski przyjeżdża, pamięta o Bochni, o szkole oraz grobie swoich polskich rodziców. Jedną z jej ostatnich wizyt w Polsce miała miejsce w sierpniu 2011 roku, ponieważ w Krakowie, w synagodze Tempel, wnuczka Alicji Pola przeżywała swoją bat micwę¹⁷⁰.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA

Archiwum IPN Oddział w Krakowie

sygn. 038/256, Akta śledcze w sprawie współpracy z Niemcami podczas okupacji, znęcania się nad ludnością żydowską w getcie Bochnia będąc komendantem policji żydowskiej – przeciw Rosen Szymon, 1947

Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Bochni [ANBoch.]

sygn. 29/4001/0/17/694, Spis przemysłowców w Bochni

sygn. 30/1/17/693, Rejestr przemysłowców w Bochni

sygn. 30/1/17/694, Spis przemysłowców miasta Bochni

sygn. 30/228/18, Księga zgonów Izraelskiego Okręgu Metrykalnego w Bochni (T. III Sterbe–matrik, Bochnia), 1900–1911

sygn. 30/1/2693, Akta budowlane, ul. Sienkiewicza

sygn. 30/39/15, Protokoły z konferencji nauczycieli, 1919–1933

sygn. 30/39/15, Sprawozdania itp., protokoły z konferencji nauczycieli, 1914–1918: Rok szkolny 1913/1914, 9.2.1914

sygn. 30/39/50, Katalog okresowy, 1903/1904, kl. VIIb

sygn. 30/39/51, Katalog okresowy, 1904/1905, kl. VIIIb

sygn. 30/39/159, Protokół główny egzaminów dojrzałości 1913–1920

¹⁶⁹ S.M. Weitzman, L. Weitzman, *The Rose Temple. A Child Holocaust Survivor's Vision of Faith, Hope and our Collective Future*, Washington-Baltimore 2016, s. 206–217, 220–226.

¹⁷⁰ I. Zawidzka, *Bat micwa*, „Kronika Bocheńska”, 2011, nr 9, s. 27–28.

- sygn. 30/1/24/611, Informacja burmistrza Bochni, Bochnia 11.12.1937
- sygn.30/39/53, Dokumenty dotyczące gimnazjum
- sygn. 30/39/90, Dokumenty dotyczące gimnazjum
- sygn. GPB 14, Sprawozdanie z nauki religii mojżeszowej w c.k. Gimnazjum w Bochni, za czas od początku roku szkolnego 1917/1918
- sygn. 30/39/16, Sprawozdania itp.
- sygn. 30/39/125, Wykaz nauczycieli, karty nauczycieli, rotę przysięgi, 1868–1934
- Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [Archiwum UJ]
- sygn. S II 333b, Wpisy na studia, Wydział Filozoficzny 1925/6
- sygn. S II 353, Karty wpisowe 1928/9
- sygn. S II 359, Karty wpisowe 1925/6
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
- sygn. 211/236, Żydowska Samopomoc Społeczna.
- Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni [MB]
- nr inw. MB-H 1752, O. Szałowski, *Wspomnienia*
- nr inw. MB-H/3495, M. Jakober, *Zwyczaj ludowe podczas Świąt Wielkanocnych w Łapczycy*, rękopis
- nr inw. MB-H/3669, Kwiatki z Woli Michowej, zebrane przez Marjem Enger w sierpniu 1929
- nr inw. MB-H/5359, S. Fischer, *Żydzi podczas okupacji*
- R. Marber, *The sun went down*, mps [brak sygn.]

ŹRÓDŁA

- „Czas”, 1936, nr 133 (15 V); 1938, nr 96 (7 IV)
- „Echo”, 1934, listopad, grudzień; 1935, luty, marzec, kwiecień, wrzesień, listopad
- „Nowy Dziennik”, 1932, nr 16 (16 I); 1932, nr 190 (14 VII); 1933, nr 13 (13 I); 1935, nr 263 (24 IX); 1937, nr 305 (6 XI); 1938, nr 58 (27 II)
- Księga adresowa Polski*, 1930, hasło: Bochnia
- Polski almanach uzdrowisk*, Kraków 1934
- Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, red. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa 2003
- Przewodnik gospodarczy województw kieleckiego, krakowskiego i śląskiego*, Sosnowiec 1938
- Rozporządzenie Ministerstwa WRiOP z 25.04.1933
- Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich. Spis żołnierzy*, red. M. Sas-Skowroński, Londyn 1967
- Sprawozdanie Dyrekcji c.k. gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1909*, Kraków b.r.
- Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1918/19*, Bochnia 1919

- Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1925/26*, Bochnia 1926
- Sprawozdanie Dyrekcji Państw. Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1930/31*, Bochnia 1931
- Sprawozdanie Dyrekcji Gimnazjum Państw. im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni za rok szkolny 1933/34*, Bochnia 1934
- Sprawozdanie Roczne Towarzystwa Bursy Gimnazjalnej im. A. Mickiewicza w Bochni za rok administracyjny od 1-go września 1907 r. do 31-go sierpnia 1908 r.*, Bochnia 1908
- Sprawozdanie Roczne Towarzystwa Bursy Gimnazjalnej im. A. Mickiewicza w Bochni*, Bochnia 1910
- „Tygodnik Bocheński”, 1913, nr 12 (14 IX); nr 13 (21 IX); nr 24 (6 XII)
- A. Weiss, *Kronika Towarzystwa Bursy Gimnazjalnej imienia Adama Mickiewicza w Bochni od założenia w dniu 11 sierpnia 1893 do dnia 26 września 1905 r.*, b.m., b.r.

OPRACOWANIA

- K. Dormus, *Zarys dziejów pierwszego gimnazjum żeńskiego w Krakowie (1896–1948)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, T. 58: 2021, s. 29–48
- M. Drożdż, *O wiśnickich Żydach*, Cz. 3, „Wiadomości Wiśnickie”, 1995, nr 2, s. 15
- Z. Fischler, *Im Schatten der Eisamkeit und der Trauer*, Tel-Aviv 2000
- J. Flaszka, *Drukarnstwo i edytorstwo bocheńskie do roku 1945*, Bochnia 1985
- K. Grodziska, *Polskie groby na cmentarzach północnej Walii*, Kraków 2004
- M. Kulczykowski, *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Kraków 2004
- C. Majorek, W. Marmon, *Gimnazjum bocheńskie w okresie niewoli narodowej [w:] Bochnia Dzieje miasta i regionu. Suplement 170 lat gimnazjum w Bochni*, red. Z. Ruta, Bochnia 1988, s. 3–33
- U. Perkowska, *Corpus Academicorum Facultatis Philosophiae Universitatis Jagellonicae 1850–1945*, Kraków 2007
- K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji 1813–1918*, Częstochowa 2000
- Z. Ruta, *Gimnazjum i Liceum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni w latach 1918–1939 [w:] Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement 170 lat gimnazjum w Bochni*, red. Z. Ruta, Bochnia 1988, s. 34–53
- K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005
- S.M. Weitzman, L. Weitzman, *The Rose Temple. A Child Holocaust Survivor's Vision of Faith, Hope and our Collective Future*, Washington-Baltimore 2016
- Widziałem Anioła Śmierci. Losy deportowanych Żydów polskich do ZSRR w latach II wojny światowej. Świadczenia zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. i wstępy M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006
- T. Wojciechowski, *Kościelne dzieje Bochni 1772–1985*, Bochnia 2013
- I. Zawidzka, *Bat micwa*, „Kronika Bocheńska”, 2011, nr 9, s. 27–28

- I. Zawidzka, *Bochnia i bochnianie w pamiętniku Hani Aussenberg, żydowskiej dziewczyny pochodzącej z Bochni (1917–1918)*, „Rocznik Bocheński”, T. 8: 2016, 153–184
- I. Zawidzka, *Pan od religii*, „Kronika Bocheńska”, 2012, nr 11, 35–36
- I. Zawidzka, *O pomocy Żydom w Bocheńskim podczas ostatniej wojny. Na marginesie pracy Michała Grynberga „Księga Sprawiedliwych”*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 1996, s. 327–332
- I. Zawidzka, *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Bochni*, Bochnia 2019
- I. Zawidzka, *Miejsca znaczone krwią*, „Kronika Bocheńska”, 2010, nr 9, s. 36–37
- I. Zawidzka, *Żydowskie domy modlitwy w Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T. 4: 2008, s. 53–67
- B. Zbroja, *Miasto umarłych*, Kraków 2005
- D. Zwetschenkiel, *Z Bochni w świat*, Genève 2000
- A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1868–1919*, Warszawa 1994

NETOGRAFIA

- <https://www.geni.com/people/Halina-Duska/6000000030800277217> (dostęp 8.02.2021)
- Sytuacja kobiet w II Rzeczypospolitej*. Pozyskano z https://pl.wikipedia.org/wiki/Sytuacja_kobiet_w_II_Rzeczypospolitej (dostęp 8.02.2021)
- Sanitarny Ośrodek Ewakuacyjny Nr 5. Pozyskano z <http://krzyz.montecassino.eu/soe5.php> (dostęp 1.02.2021)